

MABARESI
POLIMBAYO LEMBA MPAMONA I PIAMO

ndapaposuncu

I PDO. SIGILIPU
PANCIO GURU, TA'U 1972
NIP. NO. 570000586.

MONTEPU'U TA'U 1975

TONUSU, Mei 1990.

Pongginawa Tepu'u mPau

Pau mpetebununaka!!

Wa'a bonto, ine, papa, kasangkompo anu kusamua!

Wa'a anu te'uki ri sura se'i ungka ri pontepu'unya rantani pusa, lawi mariapa ngayanya anu merata bara besingkono pai parata ndayami. Tuarapa mariapa parata ndaya / peincani anu damampaka tumumpu bangani ncura se'i.

Anu manga'iowaka rayaku mampaposuncu wa'a anu te'uki ri raya ncura se'i, ince'e i ua linota maradekamo, pai na'iowaka wa'a ntopoparenta pai wa'a ntau anu lo'e danaka kita ri lemba mPamona wo'u da mawali ngkae budaya ntu'ata piamo anu lawi tapomana'imo ungka ntu'ata piamo. Ua karoonya po'iwali bangke anu ka radua (Perang Dunia ke II), mariamo ada ntana ri tanata anu tebalisaka. Terangani wo'u ua pogalo-galo pai wa'a yunu anu mencua, rata mangkeni ada ntu'anya samba'a-samba'a anu lawi besingkono pai anu ntau tu'ata malulu lino pai tau anu mampearo salemba-salemba se'e, taepe ada ntu'ata ewa maandumo. Maeamo mata damampapesuwu, sa'e tapakepa yau, ewaince'e wo'u budaya anu ndalulu, pai ndagalomo pai anu nepa mesua ripuri. Kobelaanya, talulu anu mogalo paikanya merata ri kamonconya, adata ndawila, paikanya be'e wo'u pura.

Ri kaince'enya kuombitaka nawa-nawa wa'a bonto, tau tu'a anu maincanipa mangaluluwaka ada, budaya ntanata, da tapasintuwu rayata mangawali wangu ada ntanata, danaka lembata lembata mPamona da mewalili muni ri katedika nakanya ewa i piamo. Data pombesiwagika peincanita ri ngaya-ngaya ada, budaya ntana ueta.

Wa'a mpeposari, pura-pura anu madago ane ndaposari, pai danditujuka kita sangkani-ngkani jaya ngkamonconya. Yaku manganto'o: "madago nteunde-unde sawi ri sulu mbetu'e." - Tarima kasih.

Kapusa mpau: Pindongo bepa kubasa

Sura i toru Bulawa.
mBe'i ntano arajaa
mantaropo palawanga
ri karii ri mokana
Lanto-lanto mau lawa
Ri untunya ri winanganya
tengi lipu tengi basa
mata uenya samba'a

Anu mampaposuncu/ manga'uki sura se'i,

Pancio Guru, ta'u 1972.

NIP.570000586. Pantepu'u uki, ta'u 1975.

PEBETE PAI POTUNDA LEMBA MPAMONA.

To Pamona ewa katuwu wa'a ntau anu mampearri lembe ri sambawo lino se'i malulu katedikanya ungka tau tu'a piamo, maria wa'a lembe anu re'e ri togongi anu lawa, anu mosu, anu bangke bara anu kodi anu napeari ntolino.

Sangaya-sangaya lembe ri lino se'e re'e jaya ada anu napatumotoa wa'a ntau tu'a anu mamhasilolongani jaya nu ada se'e danaka tumotoa katuwu ri pogalo-galo ngkatuwu pai wa'a yunu, bara ripampake aaga-aaga, popinamuya, pamporewu pinatuwu, pampotumpu tana anu ndapare'e (ndalaburu) mPue Yangi (Pue Mpalaburu).

Maka ane bere'e jaya nu ada ntolino, katuwu beda masilolongani, toline da'ewa katuwu mpinatuwu, beda mombetirinai sangaya-sangaya malulu pepokononya, posokinya be'e moada. Paikanya to lino banya ewance'e wawai ngkatuwunya maka lawi ndadika anu makuasa to lino damampotumpu pai da mamhasilolongani, damampake wuwunya anu re'e ri lino se'i danaka tumotoa, datepatotoka da peari, pojamaa, po lipu sancuo-sancuo ntana, pai wa'a tengi lipu bara tengi lembe.

Basa anu napake ince'e ndapapoto'oka basa Pamona maka kare'e lembe mpearri se'i ndapapoto'o wa'a ntau tu'a lembe mPamona.

Ane to Pamona ngkalionya manto'o basa se'i basa Bare'e, maka kalulunya to Pamona manganto'o "bare'e" anu posokinya be'e re'e.

SAKODI TUNTUKA MANGKONO LEMBA MPAMONA.

To Pamona i piamo mampearri lembe mPamona maroo-roo ri Wawo mPamona {wawase'i mewalimo landea mposikola ntongo (SMP)}. Njairia kare'e langkanae i Datu ri Pamona. To'o i Datu setu i Rombenunu. Tepu'u ngkama'i to'o Pamona nce'e Pamona. Paikanya ua to Balanda anu rata ri tana mPamona se'e betowote kasowa mpompaunya manganto'o Pamona. Kasowanya ja Pamona. Ince'e painaka malulumo ndato'o Pamona. Kapate i Datu se'e ndaeayo ri Toyumola, Dayo setu ndaiwuni wa'a mpalili anu mangkeni tana samba'a tau sangkaku. Mewalimo tamungku ua nakeni ngkasondo mpalili anu mangkeni tana se'e. Wawase'i ndapapoto'omo "Tamungku Ntoyumola."

Malulu tuntuka ntau tu'a, i datu se'e bere'e ana ngkoro (tamana). Ua pewongga ngkatuwu ntau, mariamo palili i datu setu. Katongawa ngkaria mpalilia, ane mangkoni anu dandapo'inau japodo uta ngkosa. (Bau kosa sangaya wayawo anu tuwu ri rano Poso, utanya podo sakodi).

Ewaince'e se'e ane manginu, anu ndapo baru japodo ue mamongo anu mangura. Rirayanya anu saogu mamongo se'e uenya bara japodo alima lepe. Ua kasondo mpalili anu mompasambaka, painaka gana ndanginu sangkani-sangkani mangkoni, pai uta ngkosa gana nda po'inau. Katebambari kabangke mpalili setu mota'a ri ngayu anu nasuncubaka i Tua Y.Kruyt anu ewase'i oninya :

Ntongonyapa ri Pamona kare'e ntu'ata
Sondo tau simpadopa, sondo banuanya
Madoro poraegonya ane jelamo linggona

Ri Pamona tuwu datu ntau piamota
Wa'anya anu napo'inau podo uta ngkosa
Pai anu napobaru ue mamongomo ntau.

Ince'imo anu mampatongawa kasondo mpalili.

To'o ronggo i datu Rombenunu i "Raimbetu'e" sira se'i tamana. uewali tau se'e podo mampatuwu samba'a ana we'a anu ndapopinoana, to'onya i Rumongi. Tau samboko setu tau baraka (keramat). Ue mpandiu sombori ntau se'e ntongo reepa rantani wawase'i, anu mampoto'o "Ue mpandiu i Datu". Kare'anya ri wiwi ngkoro mPoso, ri ara lipu Pamona wawase'i.

Ripurinya ua kabare'enyamo soa tana dakare'e wa'a mpalili, painaka moncongkamo i Datu da mantila tana danaka dago mpo lipu santibura-santibura tau. (tibura = kelompok). Ri poga'a-ga'a setu, napasambaka wa'a mpalili ri tamungku mPamona nepa ndapowia pototowi. Ri tamungku mpototowi setu ndapomuya watu anu ndapapoto'o watu mpoga'a.

Mangampatongawa pombesumpa ngkamonco tuntuka ntau piamo pai njaa anu nakita mata ntau salapi wawase'i, tongawa ri ndapanga baresi muni wawo mPamona montepu'u ri ta'u 1938, pelimba ncikola guru ungka ri Pendolo (Pu'umBoto) ndalimba ri wawo mPamona.

Anu manga'uki sura se'i ince'e samba'a anu tepesua ri toposikola anu mo sikola ri ta'u ndapabaresi sikola ri Pamona ta'u 1939, sangkani pai wa'a ntoposikola anu ungka ri Pendolo. Pangantarima anaguru Sikola Guru anu ka'isa ngkaninya 28 anaguru anu rata ungka ri mbe'i-mbe'i:

- Ungka ri Sangir Talaud   5 tau.
- Ungka ri Luwuk   5 tau.
- Ungka ri Kendari   4 tau.
- Ungka ri Mori   4 tau.
- Ungka ri Rampi   1 tau.
- Ungka ri Manado   2 tau.
- Ungka ri Pamona   7 tau.

Pontepu'u mposikola ri Pamona tgl.1 Agustus 1939. Guru anu mompaguru sindara setu :

1. C.Poluan.
2. S.Manganti.
3. T.Lanipa.
4. Pandita i tua Y.Kruyt, (to Balanda.)
5. Pandita i tua H.Perdok, (to Balanda.)

Ri ndapa baresi wawo mPamona se'e anu ndarata :

1. "Watu mPoga'a" anu kare'anya ri tondo pebete ndeme ungka ri banua mposikola ri sori mpu'u nunu (rantani wawase'i re'epa). Watu setu papitu mba'a. Samba'a ri tongonya ndatinja mpayoa. Anu aono mba'a, ndatinja moodo, mosuara tondo pebete ndeme, tondo kasoyo ndeme, payompo yangi mpotimali-mali (utara-selatan) pai samba'a moodo tondo bentani mayoa ri tondo pebete ndeme (timur laut), pai samba'a wou, mosu moapa, mombetalikusi (barat laut). Watu mpoga'a setu mamposoki potila dakare'e mpeari mpalili danaka gana pojamaa.

Paikanya watu setu roomo ndayali pai ndadikamo ri soma banua ncikola maka sindara setu bare'epa ndaincani nunjaa da poyowenya ripurinya (pepatongawa/bukti) maka ntongo naparenta nto Balanda.

2. Ri ta'u 1945 ri po'iwalimo nto Nipo (Jepang) pai to Balanda, ua madonge Manado (sindara setu puse mpoparenta ri Sulawesi tongo pai Utara) roomo napongguraru (na bom) nto Nipo, wa'a anaguru, ndasongka wa'a guru damangkae wayau mpetatondo boi re'e kapala moyoko nto Nipo da ma bom wawo mPamona. Pokae wayau se'e ri wiwi njaya ungka ri Banua Bangke (wawase'i asrama Theologia, i owi sikola SMP, ane da lo'u

ri koro mPoso tondo mokaii ri pu'u nTaripa). Nepa bara te radua nciku kalo'ukanya, ndaratamo "tolokende" basa ntu'a ince'e tau-tau (boneka). Tolokende se'e, ndapowia ungka ri tambaga, samba'a lio ntuama, pai samba'a wou lio mbe'a. Kalangkatinya raduamo se'e kira-kira sanciku (se-hasta). Liu-liu ndatima i tua Kruyt maka pokae se'e ndaara-ara, pai liu ndakeni ri banua ntau se'e. Tangara ndaya damamcambunika tolokende se'e paikanya bendale'o maka ua ndaara-ara. Bemo ndaincani bara ewambe'imo katedikanakanya wawase'i.

3. Ri ndapampalene taliku banua bangke (asrama) oyo banua ndapu pai banua bangke se'e ndarata wo'u riraya ntana radua ogu nono watu (watu pangi), karatenya radua ndopo, kabininya radua njanga. Nono setu ndatenga ri tongonya ewa nono ala/banua ndadika ri soma, ri taliku banua ndapu. Bemo ndaincani bara isemamo anu mantima.

Mangampoendoka ndapabaresi muni wawo mPamona, pelimba ncikola Guru ungka ri Pendolo ta'u 1939 setu, ndapare'e pogawe (susa) wongko ndaya anu bangke. Anu rata ri pogawe setu, tengi lipu (distrik) ungka ri Pu'u mBoto, Onda'e Palande, Mori, Lage, pai Pebato.

Salemba-salemba setu re'e suronya rata. Riposusa se'e mawengi re'e tau anu mo kayori, narata ndeme. Anu mantapoli kayori se'e ince'e i sira i Pandita T. Magido. Oni ngkayori setu ewase'i kateto'onnya :

Wobo :

I takusoe mawaro: Payowi ri untu ndano.
Menjoyo tepotikamo.

I takusoe mawaro: Lipu ntu'ata piamo
Tagarusu meawamo.

Kapusa mbobo:

I takusoe mawaro: Danaka ne'e mawaro
Data porewu mpodago.

Ewase'imo katepewali mpogawe ri wawo mPamona.

Ungka ri poga'a setumo, katetila ntau anu mampearo lemba mPu'u mBoto, Lamusa, Palande, Onda'e, Pada Sambira, Wingke mPoso, Lage, Pebato, pai re'epa santila tau anu berata ri tempo mpotila, painaka bare'e wungka tilanya. Tau setu wawase'i ndato'o to Bajo. Ua be'e wungka tilanya ri pangantila lemba, tau santibura setu malai marau (maero) ri tasi, mobanuamo riwawo ntasi rantani wawase'i.

Ri karoo mpo'iwali bangke anu karadua (1942 - 1945) pojampa pai pongguraru nto Nipo (Jepang), to'o nto Toraja Bare'e ewa posamo, maka tau anu moparenta ri karoo mpo'iwali bangke se'e jamo tau anu bemaincani uatu potutua ngkatuwu ntau tu'ata piamo. Maka lawi karata nto Balanda ta'u 1891 (topoparenta nto Balanda anu ri tana Pamona ince'emo i tua Fennema) lawi naincanimo katau anu ri Sulawesi ri tongo (ta basa lemba mpamona) se'i anu ndato'o to Toraja. (Maliogu karata nto Balanda ta'u 1892, ince'emo i tua AC.Kruyt). Wawase'i maria mbakamo lipu, mariamo to'o lipu anu dawo'u anu nepa tebarese ripurinya ri lemba mPoso (lemba mPamona) se'i, ince'e nakeni ngkarianyamo tau anu nepa mencua pai maroo-roomo ri tana Poso ewa rapanya to Manado, to Jawa, pai tengi lipu anu ntani-ntaninya, pai mariamo wo'u anu mombeporongokamo.

Anu ndato'o lemba mPamona, ince'e tana togongi Sulawesi anu ri tongo. Puse ntana ince'e Rano Poso. Lembu mPamona tepotila bara ntesangkuja sepa. (sepa = suku /wilayah).

I piamo, katetila sepa ntana se'e tetila ewase'i :

1. To Pada: I nce'e anu mampeari lembe mPada. lipu ntu'a ipiamo ri Watu. Katetila uyu-uyunya ri lipu: Era, Peleru, Luo, Bente. Wawase'i wali ngkatetila wo'u, santila mompasambaka ri Peleru, santila wo'u meari ri Londi, Era, Malino, Bau - pai ri Tomata. tau se'i wawase'i sigalomo pai wa'a nto Mori ri wawo.
2. To Onda'e: I nce'e anu mampeari lipu : Kamba, Olumokunde, pai Palia. tau se'i malulumo ndato'o to Kamba. Lipu-lipu ewa Taripa, Tiu Petiro, kalulunya ndato'o to Taripa. Anu sa'anya ntongopa sepa lembe se'i ewa Pongge'e (Polega nyara), Kancuu pai Kele'i. lipu ntu'a ipiamo ri : Pa'a Lala, Tandombeaga, Peringi Wawondoda, Morengku..
3. To Palande: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu : Lee, Untu Masewe, Singkona, Pape, Barati pai Saembalimu. Lipu ntu'a ipiamo ri : Pombale bayo. Langgeani.
4. To Pu'u mBoto: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu: Bo'e, Pendolo, Pandayora, Mayoa, Uelene. Paikanya, anu mampeari lipu se'i wawase'i, karianya mogalo pai mombeporongokamo pai wa'a nja'i anu metudu ungka ri Salumaoge. Lipu ntu'a ipiamo ri : Mekakore, pai Marangka.
5. To Lamusa: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu: Korobono, Wayura pai Tokilo. Lipu ntu'a ipiamori: Lamusa, (Pancawu Enu) Tandongkasa.
6. To Kandela: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu : Tindoli. Lipu ntu'a ipiamo ri: Kandela.
7. To Tolambo: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu : Tolambo. Wawase'i mogalomo pai to Longkea. Lipu ntu'a ipiamo ri: Bandera, Yantaga.
8. To Wisu: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu : Peura. Lipu se'i iowinya, ungka ri Wisu, melimba ri Benua, Sawimaea, roo nce'e metudu ri Tando Bone, nepa ripurinya melimba ri Peura.
9. To Wingke mPoso: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu: Sangele, Tentena, Saojo, Tendeadongi, Sawidago, pai Buyumpondoli. Lipu nto Wingke mPoso se'i iowinya se'e maria mbaka pai tepasamba'aka. Sangele lipu ntu'a ipiamo, ri : Langgadopi, Kajupore. Tentena lipu ntu'a ipiamo, ri: Wawolembo, Bateinia, Kotamara. Saojo lipu ntu'a ipiamo, ri: TinoE. Sawidago pai Tendeadongi, lipu ntu'a ipiamo, ri: Tamungkudena, pai Konta. Buyumpondoli, lipu ntu'a ipiamo, ri: Towale, Wo'ontole, (Pondoli).
10. To Lage ri Tongo: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu: Sangira pai Kuku wawase'i. Lipu ntu'a piamo:
to Sangira ri Kajumapeni.
to Kuku ri Mokupa.
11. To Bancea: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu: Bancea wawase'i. Lipu ntu'a piamo ri : Binowoi.
12. To Taipa: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu: Taipa wawase'i. Lipu ntu'a piamo ri : Uduncii.
13. To Mowumbu: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu: Sulewana, Sangginora. Lipu ntu'a piamo: ri Mowumbu.
14. To Lage: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu: Pandiri, Watuawu, Tagolu, Maliwuko, Ranononcu, Kawua, Peta'a, Silanca, Sepe, Bategencu, Tongko, Malei, Matakoko, Galuga, Toliba, Ujuntibu. Lipu ntu'a piamo: ri Imbu, Lebanu, Sincimaya, Peladia, Taliboi.
15. To Pebato: I nce'e anu wawase'i mampeari lipu: Malitu, Kasiguncu, Betania, Tangkura. Lipu ntu'a piamo ri : Buyumbayau.
16. To Longkea: I nce'e anu wawase'i mahpeari lipu: Dulumai. Lipu ntu'a piamo ri: Kalomba ri

Sulawesi tondo Selatan.

SAKODI MANGKONO TO LONGKEA.

A. Pamula nto Longkea.

Uyu-uyunya, to Dulumai bara to Longkea banya mampearo lemba mPoso, maka to Longkea kamonconya kojo rata ungka ma'i Sulawesi tondo Selatan kama'inya.

Malulu tuntuka ungka ri tau tu'a ri Longkea pai mombekekeni wo'u pai pomberata anu mampaposuncu uki se'i, (Pdo Sigilipu) pai samba'a tau anu mangaku mampoto'o i Setiawan

Sawerigading, (sira se'i mangaku to Toraja tae) tanggal 29 April 1984 ri Tonusu, anu karatanya mantangara da mampepali tuntuka mpoja'i nanini tuntu ungka ri tau tu'anya (Iau sangkani wo'u pai sura pompatongawa naposaru baelinya mampepali ja'i ungka ri tau tu'anya anu mampakaroso rayanya damampepali sepa ntina anu mowelua se'e ince'emo sepa Longkea) anu mawawanaka wia mbitinya toruncu ri Tonusu da mangampepalisi muni wa'a ntina tondoka anu tesebu mampalaika lipu ntu'a ri Sangala (Tana Toraja) anu tepompatotoka tondo ri Wingke mPoso ri bara tesangkuja aatu ntu'a anu liu.

Tuntuka anu nakeni setu karedenya ewase'i :

Ri ta'u 1632, sindara setu poparenta ri Sangala napanggururu nto Balanda. Nce'e painaka santila tau tu'a pai tau maroso malai ungka ri Sangala meencu ri Waibunta, maroo roo lairia rantani rata ri ta'u 1645. Pu'u mpalai ntau se'e maka daraya ntau se'e da meewa tau anu manggururu paikanya bendawai wa'a ntadulako maka re'e awili ntau tu'a anu mampomulika wa'a ntina ntau setu anu manganto'o: "Ne'e topo ruta, bara menangi-nangi, maka boi da maropu, Paikanya ane naporuta ntau, bara najeani ntau, ndipeewamo, komi sangaya-ngaya da ndapelae sumanga ntau tu'a, anu posokinya da menangi."

Ta'u 1646, malai wo'u ungka ri Waibunta melimba ri Jalaja, maroo-roo njairia nakarataka ri ta'u 1700. Pu'u mpelimba ntau setu maka sindara setu Datu ri Goa mo'iwali pai Datu ri Makasar, ungka ri Jalaja, melimba wo'u tau se'e ri Kalomba, maroo-roo njai ria rata ri ta'u 1845. Sindara setu panggururu wa'a nto Balanda ratamo ri Palopo.

Ua poparenta sindara setu anu mewali Matoa Bawa Lipu (Totoraka mangkono posuncu poparenta datu ri Luwu pai to'o-to'o lanti dandapasimbaju ri kapusa uki se'i) ri Wotu ua ndaincani lawi tondoka, metompa da malai tondo ri rano Poso damampepali boi re'e kaso ntana, ndaposintuwui.

Ta'u 1890, malai ungka ri Kalomba tau sangguyu setu togoatu yabi, mosu abpoatu tau. Anu mantadulakoni tau se'e ingkai anu mampopeindo i Tadipugi. Karata ri Pu'u mBoto, bere'e tana anu soa. Re'e yau tana anu soa paikanya kelaro. Ince'e pai ndapampoyunu wo'u wa'a ntau malai ri tondo pebete ndeme. Mowuya pelinja ntau se'e maliu pangale, nepa jela ri lemba mPada, ndabaresi lipu njairia, ndapapoto'omo lipu setu "Watu". Bepa sako mota'u maroo-roo ri lemba mPada, mo'iwalimo datu ri tana Mori ri Wawo pai to Mori anu ri Wingke ntasi. Datu ri Mori ri Wawo sindara setu mampoto'o i Marundu. Pai datu anu ri Mori Wingke ntasi mampoto'o i Tumakaka. Daraya damampelae i datu Marundu maka ndaepe madagomo karoo-roo, mojamaamo, paikanya ua mamparindaya awili ntau tu'a ince'e painaka moiwo muni damalai ungka ri Watu.

Ua mota'umo ri Watu, re'emo wo'u to Mori Wawo pai tau rata setu anu mombeporongoka mewalimo tau sinambira. Ta'u 1867 malai ungka ri Watu jela ri Wingke rano Poso, ndapilisi da ndapabaresi karoo-roo ri tamungku Longkea, ndatiriamo poboya.

Tau se'e bemo ntani maria, jamo saatu yabi, maka sa'e tepe'ontomo ri raya mpowelua se'e ewa ri Watu, Pu'umBoto, pai Palande. Ua karoo-roo ri tamungku Longkea, nepa nJaoli taha ri tau

ndarata ince'e to Bandera. Anu ndaolika tana se'e samba'a tau anu mampoto'o i Podou. Malulu kasingkono basa ntau se'e tau se'i dandawaika to Bandera, podoia dandapasoa da pojamaa ntau se'e. Tida ntana ungka ri Longkea rata ri tando nCibuke (Mosu Tando mPanti) ungka ri wingke ndano, ndeku mpayoa mpotimali-mali rata ri buyu ngKapara. Masae-sae kako teranga-rangani tau setu. Nce'e painaka ndapepali wo'u tana anu lene dandapo jamaa.

Sindara setu to Bada rata mojampa ri wingke ndano. Tau ri lipu Benua da naungku nto Bada. Merapi tuiungi kabosenya ri Benua ri to Longkea damancuara to Bada. Mo'io kabosenya ri Longkea da mampomberataka kabosenya ri Bada. Ndapare'e pototowi (pojanji). Uneki mpototowi setu ince'e; to Bada mangaku bemo da maungku to Boya nto Benua, podoia danawai samba'a tau da tila nto Bada. Ua i ngkai TalunoE, kabosenya ri Longkea sambela mantunggai ka'uono ngkatuwu, siramo anu mawai tau, samba'a ana we'a to'onya i Dori, pai tando mpototowi pai to Bada, ane nakenimo i Dori ri Bada, ne'e boi da napepate si'a. Sawani mpotunda i Dori ince'e danawai nto Benua tana tila nto Longkea, ungka ri tida ntana nto Longkea ri Tando Ncibuke rata-rata ri Ue Boo, tondo pebete ndeme rata ri buyu ngKapara.

Ince'e pu'unya painaka ungka i piamo, to Longkea bere'e pePuenya ri datu Luwu ri Palopo, maka lawi sepanya ungka ri Selatan. Wa'a mparewa anu ndakeni ungka ri Selatan uyu mpalai, kamonconya parewa mpontanu. Paikanya ua merongke bemewali ndakeni. anu te keni japodo samba'a totua toga pai Ike. Ince'emo napake pake wa'a ntau tu'a mampowia inodo anu da ndaporengko.

B. Pombekekeni nto Pamona pai to Toraja.

Ane mangaluluwaka tuntuka mpelinja nto Longkea, sangaya re'e pombekekeninya maka maria njaya ada bara engko ngkatuwu anu mosu siwia pai wa'a nto Pamona ntepu'u. Ane malulu tuntuka wa'a ntau tu'a piamo, malulu pangampepalisi nto Balanda pombekekeni nto Pamona pai to Toraja. Mangampeole ince'e, tongawa anu mampo pu'uka pangantila nto Balanda sepa ntana Sulawesi ri tongo, nato'o tau anu meari ri Sulawesi ri tongo (ogu lemba mPamona) ndato'oka to Toraja bare'e, pai anu mampearri Sulawesi tondo Selatan ndato'o to Toraja Tae, maka sangaya-ngaya to Toraja Tae se'i anu mandake tetoto tondo ri Wingke mPoso anu mombeporongoka pai wa'a ntau anu lawi re'e ri lemba mPamona ince'emo tau tu'a nto Pamona bara topoare'e wawase'i.

JAYA ADA NTO PAMONA.

Njaa anu ndato'oka ada?

Anu ndato'oka ada ince'e samba'a katedikanaka anu roo ndapombeto'oka wa'a ntau tu'a ipiamo danaka re'e anu mangagulingi jaya ngkatuwu, danaka tumotoa ntau. Tolino, sangaya-ngaya da malulu ada (ndato'o da moada). Mewali ada setu danaporewu wa'a ntolino, pai tolino danapotiana nu ada. Tau anu be'e moada pai benapotiana nu ada da masusa katuwunya maka bemanoto jaya mbe'i anu da nalulu.

Ri lemba mPamona ada se'e maria ngayanya, ewaince'e se'e lo'e ntau tu'a anu ndapoadakamo, ri sura se'i tetila ewa se'i :

- Ada mporongo pai poga'a ntau.
- Ada mpojamaa.
- Ada mpo Agama.
- Ada mpobotusi kara-kara.
- Ada mpepue ri Datu.
- Ada mpombetirinai ntu'ata.
- Ada mpotau mate ntau tu'a.

- Ada ntau tu'a anu ntaninya.
- Pai anu ntani-ntaninya.

Rikatetilanya se'i, sangaya-sangaya se'e da ndatotora ewambe'i pangampake ri katuwu ntau tu'ata nakarataka kita anu tuwu salapi wawase'i.

I. ADA MPORONGO PAI POGA'A NTAU MORONGO.

A. ADA MPORONGO.

Ada mporongo ri lemba mPamona anu ndapasilolongani wa'a ntau tu'ata i piamo, ntongo naluluwaka wa'a muli nakarataka ri kita anu tuwu salapi wawase'i. Ua nakeni mpewongga lemba, pai mariamo ada ntau mencua, sigalomo wo'u pawianaka ada ntu'ata. Ince'e painaka wawase'i mariamo katewianaka ada ntu'ata anu bemo kono malulu ada anu ndapatunda wa'a ntau tu'ata, maka lapi muli ntu'ata anu tuwu wawase'i bemo naincani nunjaa tondosa pampapotunda nu ada se'e pai njaa unekinya kojo. Tau tu'ata i owi mampapotunda jaya mporongo ntau ndapeole malulu katedika-nakanya anu tetila bara tesanguja gaya, ane tatila ire'i da tetila ewase'i:

1. Anu mampoliu peoa pai pantonge mamongo.
2. Tau tu'a mpotimali-mali mampombeto'oka ri pombeondongi rantani ana tuama pai ana we'a morongo, bemo mampoliu jaya ada anu ka'isa.
3. Ana tuama bara we'a metarapunakamo.
4. Pepapasangke (Biasa tepewali ri sindara mpomota, mampoliu pobolingoni; pewalinya ndato'oka sangke liu).

Ire'i da ndatotora gaya ngkatetila ewa anu riwawonya se'i.

I. JAYA MPORONGO

a. Anu mampoliu peoa pai pantonge mamongo.

Ane ngalitu pai anawe'a setu bepa re'e pompasimbaju mangkono da porongo, pagonya ane salipunya. Paikanya ane ndapompaukamo ntau tu'a ana tuama boi re'emo rayanya da mosombori, pai ane mesono ngalitu setu: "Nce'e jamo komi wa'a ntau tu'aku da manto'o. Ane bemanee rayami manawa-nawa dakululumo tangarami.

Ndadongemo pompau anangodi tuama, mogombomo wa'a natu tu'a santina, ndapokaumo tau te radua, da mangkeni peoa. Peoa se'e ince'e tepota'a ewa Toga.

Ane ratamo ri anu ndatunggai ndaya, dameoasi taliwanua,: "Boi re'e dungkalango, maka soncora komi se'i". Damesono tau rata: "Re'e kojo katunggai ndaya; mampeoasi bara re'epa sompoa anu soa ri komi sima'i. Dameoasi wo'u tau ndarata: "Sompoa tondo mbe'i anu nditunggai?. Ndataseremo banua anu mombemosu pai anawe'a anu ndatunggai. Rapanya i Dore anu ndatunggai ndaya mosori banua pai i Ayawa, mewali da ndato'omo: "Sompoa anu ri sori banua i Ayawa. Ane rapanya re'emo anu majompo, da mesonomo tau ndarata: "Ane ince'e anu nditunggai, ince'e re'emo tau anu manga jompo". Ane ewase'e pesono, da metompa muni mpodago, nepa da mewalili. Paikanya ane nato'o soapa sompoa setu, mewali toga da ndadika ri tau tu'a anu sampompasimbaju setu, ince'e anu damamparata ri tau anu ndatunggai ndaya, sangkani pai tau tu'anya. Ince'emo jompo. Ane manotomo pangantarima toga, dandaparata bambari ri tau anu mawawa toga setu; tedikamo. Ane ewaince'e da ndagombomo pontonge mamongo. Bare'emo bata raya da mawawa mamongo, maka maramo jaya anu da ndalulu.

b. Anu Montonge mamongo, paikanya bemo mampoliu peoa.

Madago wo'u ane tuama pai we'a salipu-lipu, biasanya tau tu'a tondoka tuama da momberata pai tau tu'a tondoka we'a mampombepeosika kakononya ana tuama pai ana anu we'a. Ane singkonomo raya ntau tu'a sangkani pai raya ananggodu nepa da melinja bungkus. Ane ewaince'i potundanya, bemo da mampoliu peoa, maka mau bemeoasi ndaincanimo bangani ndaya mpotimali-mali. Yowe bungkus ire'i ince'e ane ndabuleremo, da ndapapaincanika/ da ndapapadongeka wa'a nja'i tondoka we'a mosu bara lawa, tanda mpombeondongi.

Ri ndapabulere bungkus biasa da ndapepalisi riunya potinete ngkatuwu, bara mayoa popotunya bara bare'e, maka ri porongo ntau, katuwu samba'a-samba'a tau se'e aopo nculapa. Anu ndato'oka sanculapa ince'e kama'i mpebete samba'a. Mewali samba'a tau pebetenya mopu'u ungka ri tondoka ine radua nculapa, tondoka papa radua nculapa. Poromunya aopo nculapa. Ndapetirosi ince'e, ane bere'e katokainya, ndato'o "mayoa jaya".

Paikanya ane sanggopa bere'e jaya mpopotu, biasa ndapobuto, maka ane bemopotu posokinya sanggopa bara radua nggopa sa'e tatogo nggopa rantai re'e anu aopo nggopamo se'e be mopotu, maka ntongo ndapotau tu'a (tete, tama bara makumpu). Ane sanggopaja jaya anu bemopotu, ince'e ndato'oka "totambe". Ua katotambenya se'i ndapowiaka adanya anu mangkalampusa katotambenya se'e da ndabayari santapi lipa.

Ane radua nggopa, ndato'oka "sintambe". Jaya ndapakalampusa kasintambenya se'i ince'e da ndawai santapi lipa nda'ulaya ri dula. Anu damangawai, ince'e isema ka totambenya.

Ane tatogo nggopamo, ka sintambenya, maria ngkani be'e mewali, maka maria katepewalinya, ndapobuto. Paikanya ane tuama pai we'a setu ma'aimo pombekekenisi ndayanya, ndapoadakamo mawai baula anu da mampayoa raya. Ince'e ndato'oka "payoa njaya".

Re'e wo'u anu manoro bere'e kojo jayanya maka sintambe aopo nggopamo se'e (mau tatogo nggopa ane mosupa pokasangkompo wawainya siwia pai anu aopo nggopa). Tau tu'ata i owi mampepali jayakanya, ndapowiaka adanya, ince'e anu ndato'oka mawai "owosi buyu", radua baula. Ane mosu mpodago pomekekeni mpokasangkompo, ine pai papa ntau anu da morongo setu, re'e anu mampoadaka da mawai owosi buyu rata ri papitu baula.

Ri kasintambenya bara katotambenya se'e, ndapasilolongani ewaince'i :

- Ane tuama anu mamporongu pinoananya, ndato'o "metaunaka". Payoa njayanya da nawai samba'a baula.
- Ewaince'e se'e ane we'a mampolangkai pinoanya, si'a anu metaunaka, danawai samba'a baula payoa njayanya.
- Ane tuama mamporongu makumpunya da nawai payoa njaya radua baula, ewaince'e se'e ane we'a mampolangkai makumpunya. Ince'e ndato'oka metaunaka radua ngkani.
- Re'e wo'u ane tuama mamporongu makumpunya, bara we'a mampolangkai makumpunya. Tuama pai we'a, samba'a se'e mawai payoa njaya, samba'a baula. Anu samba'a ndato'o "metaunaka santuka" pai anu samba'anya wo'u "mepone santuka".

c. Anu bemo mampoliu Bungkus pai Peoa.

Re'e wo'u ada mporongo, ane tuama pai we'a salipu-lipu, bara tesalipuka paikanya tau tu'a mpotimali-mali roomo mompau da mombeporongoka, we'a pai tuama mompetumbumo ri tau tu'anya. Ane silulumo raya ntau tu'a mpotimali-mali ndapare'e pogombo ndaparata ananggodu tuama pai we'a, pai singkonomo raya, bemo dare'e bungkus. Ane nariso ntau sambira da mampare'e bungkus, da naseko ada tau setu, maka mampolegakamo ada.

Ane tuama pai we'a mompau ngkalio bara mombesurani ri kamonconya banya podo mombewongoni, mompetumbumo ri tau tu'anya mpotimali-mali, siwiamo se'e pai bungkus pampeole ntau tu'a.

d. Metarapunaka.

Anu ndato'oka metarapunaka ince'e ane tuama bara we'a njo'u madadu tengenya mawengi, yoremo njairia sangkani-ngkani. Bangke reme tau tu'a bara ja'i mbe'a/tuama mompetumbumo ri pabisara lipu bara toponcongka, pai ane mayoapa popotunya, liu-liu da ndapasilolongani maliga-liga da popawawa. Da ronga ndapasilolonganimu ada mporongo. Ane tau anu metarapunaka setu, ndapepalisi jaya mpopotu paikanya jaya ja mapi'i kojo bemaya da ndapaporongo paikanya tau radua setu ja bemo napokono da ndaga'ati, tau radua setu da mampare'e samba'a baula anu da ndaroro, da nakoni ntau salipu.

Baula setu ndato'oka "potunda mpatuju" pai "maopo sabi" danaka ne'emo ndato'o to'o powia anu bemadago setu. Tunggai ndaya ntau tu'ata mampowia ince'e, kamonconya samba'a patuju ri tau anu mombewongoni setu, pai ri tau sondo danaka ne'emo tepewali wo'u anu sintolio pai ince'e ri tau ntaninya.

e. Pepapasangke.

Re'e wo'u ada mporongo anu neasintuwui ntau tu'a mampomonco nce'e tau anu ndato'oka mepapasangke. Pamulanya tuama pai we'a setu mepapasangke (mowamba) Tuama anu mepapasangke ndalanti "Sowala", anu we'a ndapapoto'oka "Ndagia". Anu mantapoli kayori raduamo se'e lantinya "Ponggawa". Jaya mpepasangke setu ewa tau anu motengea. Ane madago pembetapoli bolingoni ntau radua setu, ripurinya mewali morongo ri kadagonya, bemo dare'e bungkusi jamo jaya nu ada mporongo anu da ndawianaka ane ndawawamo tau setu. Ince'imo anu ndato'o: "Sangke liu" maka ada ntu'ata mombetirinai mpodago mombetubunaka, mombepomawo.

2. POPAWAWA MALULU ADA NTU'ATA.

I owi tu'ata ane olumo pomota roo mopadungku da momberatamo tau tu'a mbe'a pai tau tu'a tuama mampoliu wa'a ntau tu'a anu ndapatongko, bara ndapombeto'oka sangkani-ngkani ane salipu-lipu. Ane manotomo eonya, tau anu meta'a bara anu mopawawa da mampakatumo oyu ri wa'a ntina. Tau tu'a bepa naincani mo'uki paikanya oyu siwiamo se'e pai uki ncura. Ane ntongo te 30 mbengi, oyu da ndapowia 30 oyu. Mewali ane jelamo ri tau anu ndawaika oyu, da ndadika ri kare'e anu saru da ndakita, pusa sambengi ndasompi saoyu, ewaice'e rantani da ndapanga mpowia rantani rata ri reme anu nda tanga. Tau anu meta'a i owi tondoka we'a anu da mantanda we'a, wa'anya anu da mampelae da mawai wea lawi tondoka tau tu'a mbe'a. Pe'inaunya bedare'e ungka ri tondoka tuama. Banya manto'o: Ane anu da ndawawa tau re'e lantinya posokinya da nakeni rongonya, sangaya da re'e wea sapiku da nawai ntuama pai inaunya samba'a mbawu bara baula. Ane simbente wa'a ntopojamaa, tuama pai wa'a ntau tu'a podo ma'urusi oli mporongo; sampapitu, wata oli pai popaboli(wawo oli). Oli mporongo anu ndapake wawa se'i:

1. Togompuyu papitu
2. Pitumpuyu papitu.
3. Saatu papitu, ince'e to'onya mobolai. Paikanya ince'e wawase'i bemo ndapake, maka bemo singkono pai nuntu ngkatuwu anu taaya wawase'i. Anu ndato'oka mobolai se'i, ince'e ri sindara ndapawai oli mporongo ince'e samba'a baula, pai samba'a wo'u tau anu da melamba ri baula oli setu, anu da napowatua ntau samboko anu ndawawa, ri sambaliku anu lawi oli mporongo. Ince'e ada ngkabosenya, paikanya wawase'i tepesuamo ri oli anu papitumpuyu ndarangani papitu.

Ane ndato'o mooli togompuyu papitu ndaincanimo, pu'u oli samba'a wawu, samata uase,

sandapa tabaro; metonda wata oli, wawo oli mantonda anu sampapitu. Ane ndato'o mopu'u pitumpuyu papitu, ndaincanimo, mopu'u oli samba'a baula (japi) beda re'e wo'u wawu, mesompeka wata oli pai wawo li. Pai wawa se'i mariamo anu sala wawai.

3. TONGE MAMONGO (BUNGKUSI)

Anu ndato'oka bungkusi ince'e ada anu ndawianaka Banganinya:

- Samba'a salapa.
- Mamongo papitu ogu.
- Laumbe iranya, ane wuanya papitu mba'a.
- Teula sampuju kodi.
- Enu.
- Tabakote radua upe.
- Kuli mbua (anu mantonge wua mamongo). Kamonconya da popanya (anu mantonge wotonya).

Anu alima ngaya se'i da ndawunca ri raya ncalapa. Mewali ka aono ngayanya se'i ince'e salapa. Anu aono ngaya se'i ndapuju ri kuli mbua, mewali papitu ngayamo. Ince'i da ndatimbu'u wo'u papitu uncu timbu'unya. Imba anu papitu se'i re'e potundanya malulu huku nu ada anu re'e ri lemba mPamona.

Anu sampapitu: I sema da mampotumpu?

Malulu totoraka Mokole mPoso (Talasa), ri tau anu ma'uki sura se'i: Anu da mangkekeni sampapitu, nce'e Jaya nu ada mPamona se'i tetila tatogo ntuka ngayanya. Maka se'i pu'u ngkatetilanya anu tatogo ngaya se'e:

1. Masala sangkoro; posokinya masalamo ri anu papitu:

- Ndakita mata koro ntau.
- Ndadonge oni mpompau.
- Mombesono pasimbaju.
- Tewia witi da momberata.
- Mombejama.
- Mombeenga wau ngkoro.
- Mampowia posalara.

Ua posalaramo setu, ndato'o masala ri anu kapapitu (sala sangkoro). Mawalia nu sampapitu, posokinya maoli tila anu ka papitu (parewa ngkoro mbe'a) anu mapia kare'anya. Maka rapanya rongo ntau, bara we'a doe, ane podo ndajama susunya (mombeisu) banyapa mosalara. Paikanya ndato'o :

2. Masala ri anu alima (ndato'o sala mpale):

- Mompau maja'a.
- Ndadonge mombesono (mopaiso).
- Melinja.
- Mewombo.
- Mepara-para.

3. Masala ri anu tatogo (sala nguju):

- Mombekita (mombesuaru).
- Ndadonge pompau.
- Mampetikodi yunu.

Ri anu tatogo ngaya se'i mosisala jaya ncala, malulu katedika nakanya, nce'emo totowa da pampetiroso wa'a mPabisara da mabotusi jaya nu ada. Danaka tau anu da masompo kasalanya narata ndaya potunda ncalanya.

Tau tu'ata anu moimba oli benato'o wata oli bara sangkuja ngkaju ayapa. Podo nato'o: "Pu'u oli samba'a wawu bara samba'a baula". Anu togompuyu bara anu pitumpuyu se'imo. Maka ane ndapakanoto imba ngkajunya bara kasondo ntapi lipa, re'e anu ndatunggai da napaunde ntau. Tau tu'ata kapali mampowia anu ewa se'e.

Pandirinya: Rapanya tau anu morongomo re'e samba'a tuama, ngalitaui bara langkai ntau, ane kono najama ntau ntaninya susu mbe'a maka anu ndapau ince'e banya posalara, paikanya sala mpale. Ane mosalaramo, ince'e masala sangkoromo (masala ri anu papitu, ince'e pombewongoni). Pombayarinya wo'u malulu katedikanaka ncalaa. Masala ri anu alima, (sala mpale) tau tu'ata i owi mombayari samba'a mbula. Ane manee salanya malulu pampetiroso ntoponcongka bara pabisara, pombayarinya samba'a mbula ndauba; posokinya, santapi lipa nda'ulaya ri dula. Mbula ndapasintolio pai santapi lipa.

Sala ri anu papitu (sala sangkoro) sangaya-ngaya samba'a baula, bemaya ndakamba. Nce'e pu'unya ane samba'a we'a anu roomo mantarima bungkusi pai roo ndabulere, pai ripurinya meuranaka bara lalio ri tau ntaninya, sangaya-ngaya da mombayari samba'a baula, maka na'iookamo ri ngayanya anu papitu ri raya bungkusi. Posokinya koronyamo anu ndatombei paikanya narengkasaka.

Ane tuama anu mantende mamongo (bungkusi) pai ripurinya meuranaka muni da nawai samba'a baula "taura ada" bara "pelego-lego" maka ada anu roo napatongawa nasapu ngkalionya. Bungkusi anu ungka ri tuama se'e ane napatowotemo ntau tu'a bara toponcongka pai sintuwumo pai raya mbe'a da ndabuleremo. Paikanya ri kabare'epanya nda bulere wa'a ntau tu'a da mombepeoasi riunya boi re'e powengkonya bara totambe bara sintambe. Ane mayoamo ndapampombeto'oka ndabuleremo. Ane roomo ndabulere enu anu ri raya ncalapa da ndapataka ri le'e mbe'a. Roo setu tau tu'a da mampare'e pompau mangkono enu. Enu setu posokinya teso'omo koro mbe'a. Ane meuranaka muni da kono jaya nu ada masalaa samba'a baula, maka tombei anu ri koronya na rengkasaka. Ane roomo ndabulere bungkusi setu, da ndapatongkomo tau anu da mawalili ri tondoka tuama. Kasae bungkusi anu ndawawa se'e re'e wo'u tidanya. Ane tau anu lawa towonya, tempo saminggu, radua minggu bara tatogo minggu da ndawalilikamo tondoka tuama. Ane sambuyamo bara liu bere'e walilinya, da ndaperapi karonu mamongo, samba'a baula. Ane ndawalilimo mamongo pai sintuwumo, da ndapakanotomo eo mpopawawa. Tau tu'ata bepa naincani mo'uki. Mewali ane mampakanoto eo mpopawawa bara peta'a da ndawai oyu ri wa'a nja'i mosu bara lawa. Karia oyu, mamposoki eo anu ndatanga. Rapanya ane ntongo sambuyapa nepa da mopawawa, da ndapowia oyu 30 oyu pandirinya :

-----o-----o-----o-----o-----o-----o-----o-----= 7 oyu

Ane lawa ndapangkeni oyu se'e rapanya sambengi nepa jela ri tau anu ndawawaka oyu se'e da ndato'oka: "samba'amo oyu mayali". Tau se'emo da mancompi saoyu. Oyu se'e da ndadika ri kasarunya da ndakita. Tunggai ndaya ince'e danaka ne'e ndakalingani da masompi

saeo-saeo, maka pura sambengi, oyu setu da ndasompi saoyu rantani pura. Ri kapuranya, ince'e mata neusamo.

Tau anu tuwu mombeondongi jela ri remenya mombedadumo da momberata ri lipu bara ri banua anu natuju ntau mantarima linggona bara, baruga bara ri banua anu roo napombeto'pka ntau anu da mopea. Ane jela liu-liu ri banua ntumpu ngkoro mbe'a, tau mopawawa da kono ada, sangaya-ngaya da ndagiwu ntondoka mbe'a, maka teimba ewa tau anu bemaincani ada. Ja'ewa mampesaru-saru tau anu ndarata.

4. OLI MPORONGO, NGAYANYA, PAI TOTORAKANYA.

Oli mporongo/Ada mporongo ndato'o wo'u "Sompa".

Ri lemba mPamona nau ndato'oka Sompa bara ada mporongo tetila ewase'i :

- Sampapitu.
- Pu'u Oli.
- Wata Oli.
- Papoboli (Wawo Oli).

a. Sampapitu.

Ada se'i re'e posisalanya sakodi ri lemba mPamona se'i. Kamonconya pu'unya samba'a-mba'a. Paikanya pangawianaka mosisala ri lemba Onda'e pai Lemba mPamona anu ntaninya re'e anu siwia pai re'e wo'u anu mosisala sakodi.

Ane anu ri lemba Palande, Pu'u mBoto, Wingke mPoso, Lage, Pebato pai Lamusa, anu Sampapitu ri we'a tumpunya, malulu suncunya. Anu ndato'o sampapitu se'e ince'e :

1. Dula ince'e pe'ulaya anu aono ngaya.
2. Topi ntumpungkoro.
3. Lembu ntumpungkoro.
4. Tali ntumpungkoro .
5. Tombo.
6. Rapi ntombo.
7. Sambarue

Katudunya/Posokinya.

1. Dula. Ane moanamo tau anu morongo setu, anangodi anu ndapoana pura tatogo mbengi,ungka ri ndapauli ri boru, da ndalimba ri kobati. Mewali dula da ndadika ri arantowue ngkobati, da lau awu ri raya dula, lairia da katudu yoi bara ta'i anangodi setu.
2. Tumpungkoro anu mangampotopi.
3. Tumpungkoro anu mangampolemba.
4. Tumpungkoro anu mangampotali.
5. Tombo ince'e pontarima kase ntuama ri ja'i ntau tu'a mbe'a ripangam-pasilolongani ntau se'e nu we'a anu naporongo setu, maka painaka bangke, re'e anu mamposipatuwu banya podo ine pai papanya.
6. Rapi ntombo, ince'e se'e pontarima kase ri wa'a ntau anu mampasi-lolongani katewianaka mporongo setu. Tombo posokinya saro.
7. Sambarue ince'e pombai tila ncumanga ntau tu'ata anu matemo. Katudunya ince'e danaka tau samboko setu da madonde-donde da maJago da uono posomborinya pai da madago pandatanya ri katuwunya. Ince'e pu'unya painaka ane jamo da sambengi da mopawawamo, we'a da ndapoyunu ri dayo da metompa mpodago ri sumanga wa'a ntau tu'a anu mesindiumo mate. Wawase'i sambarue ndato'o : kumu. Paikanya basa Pamona

anu monco, Sambarue posokinya "Tila Ncumanga".

Anu ri lemba Onda'e suncu Sampapitu se'e ewaince'i:

1. Dula, Pe'ulayanya
2. Topi inenya.
3. Bauga mPapanya.
4. Tali.
5. Tombo.
6. Rapi ntombo.
7. Sambarue.

Ane ri lemba Onda'e anu mantarima Sampapitu ince'e tau tu'a mbe'a. Tumpungoro bemaya najama sampapitu, maka malulu katetilahya, banya da tila ntumpundkoro, paikanya ine pai papanya.

Mebalombongi.

Anu ri lemba Pada, re'e wo'u posisalanya pai ri Onda'e pai anu ri lemba mPamona anu ntaninya. Sampapitu siwia pai anu ri Wingke mPoso pai anu ntaninya, paikanya ri lemba mPada re'e anu ndato'oka "Pebalombongi" pai "Mokowei". Pebalombongi se'i kamonconya kojo radua mbaka. Anu ka'isa ince'e ri boboka. Anu karadua ince'e ri lincu ntumpungoro. Wawase'i re'e anu tetatogo bara teaopo mbakamo. paikanya ince'e jamo ndaranga-rangani, ewa anu ri Wingke mPosomo se'e. Balombongi katudunya "mengero". Tau meta'a mongero ri tau mopawawa. Balombongi setu ane ri boboka da ndadindika ayapa. Sangadi ndawaika santapi lipa nepa danawai moliu. Ewaince'e se'e ri wombo lincu. Sangadi ndanawuka lipa santapi bara doi nepa da naloka lincu. Ince'e wo'u anu nalulu nto Wingke mPoso anu da mantadengkosi wombo ane njo'u mantomu we'a. Paikanya kamonconya kojo, ada mPamona bere'e anu ewaince'e.

Mokowei.

Kowei se'e re'e tangara ndayanya, malulu papoto'onya :

- Kowei watu, ince'e anu mewali pu'u oli, Samba'a Baula.
- Kowei bonto, posokinya tila wa'a ngkabosenya.
- Kowei ngkalae, katudunya danaka tau anu ndawawa se'e maya mampotumpu yopo, maka roomo naoli.
- Kowei mpada, danaka maya wo'u si'a mampotumpu pada danaka re'e da napa ngkambi pinatuwunya, pai anu ntani-ntaninya.
- Kowei ngkoro ue, danaka napotumpu wo'u ue danapake ri lida bara nabiaki rimbe'i da napampake, maka si'a wo'u tepesuamo tumpu ntana ewa tau anu lawi njairiamo.

b. Pu'u Oli.

Pu'u oli ince'e mota'a samba'a pinatuwu, bara pinamuya. Ince'e tau tu'a mbe'a anu da mangkekeni. Katudunya, ince'e ane momulimo tau anu ndawawa, ince'emo anu da mewali paporaya mata nu anaggodi setu ripurinya. Ane tau anu ndawawa setu tamana, paorayamata setu posamo.

c. Wata Oli.

Ane re'e tau meta'a (anu mampotumpu ana anu we'a) ri raya ndapatanga susa setu,

mesono samba'a ri oyo ngkasangkompō ntau tu'a mbe'a : "Yaku da mombarasi" (damawai wawu bara japi anu da ndaroro). Wata oli setu da ndatila malulu kare'anya bara radua, bara tatogo, bara uayu ngkaju ayapa bara meruu.

Santila da ritau tu'a ngkoro mbe'a paikanya da re'e wo'u tila ntau meroro. Ane bere'e mampela'e, maliogu tau tu'a mbe'a anu mampotumpu wata oli setu.

d. Papoboli (Wawo Oli).

Papoboli ince'e da mangaendoka lenge ntau anu mamposi'urusi pangawianaka peta'a se'e. Banya wo'u pura-pura tau anu ma'i mekadudungi anu da marata, paikanya anu tepakoro mangkalengei mpodago ince'e anu da marata, rapanya:

- Topopagampi wea ri lincu.
- Tadolako mpoapu kina'a.
- Tadolako mpoapu inau.
- Tadolako mpoapu ue ndanginu.
- Tadolako mpontonge kina'a.
- Anu mampasilolongai kukisi
- Wa'a ntau anu ndapatongko da mampasilolongani, peporewu ri posusa setu.

Tau tu'ata i owi, ntongo i owi be napobiasa mamperapi bara njaa-njaa ri tondoka topopawawa. Podo oli mporongo, pai pu'u oli anu da napasilolongani. Sangadi ane da mekeni, (we'a da napoyunu da maroo-roo ri banua tondoka tuama) dare'e wea pai inau (baula bara japi).

5. UMBANGI NGKATEPEWALI JAYA MPORONGO.

a. Sincili Wua.

Rapanya i Alo morongo pai i Baga. Kasangkompō i Alo re'e ananya tuama bara we'a. Ewaince'e se'e i gaga re'e kasangkompunya we'a bara tuama. Ana ntau se'e (ana ngkasangkompō i Baga mangamporongo ana ngkasangkompō i Alo). Anu tepewali ewaince'e ndato'o : "Sincili Wua".

b. Morumpi Guma.

Rapanya i Alo morongo pai i Baga. i Alo re'e pinoananya tuama. Ewaince'e se'e i Baga re'e pinoananya we'a. Pinoana i Alo da mamporongo pinoana i Baga. Ince'emo anu ndato'oka: "Morumpi Guma".

6. MANCOGI ADA

Mancogi ada posokinya mangaewa ada. Tau anu ndato'oka mancogi ada ince'e mangampowia njaa anu benapokono ada mau naincani powianya se'e maewa ada.

Tepesua ri anu mancogi ada:

a. Mebualosi.

Anu ndato'oka mebualosi, ince'e ane re'e samba'a ana we'a anu roomo mantarima bungkusi paikanya ripurinya ana we'a setu mowongo-wongo pai tuama ntaninya pai tongawa ri tau sondo.

Tuama anu mangawongoni ince'e anu mabualosi ada anu re'e ri koro mbe'a. Anu masala

ince'e tuama anu mangawongoni we'a setu. Mewali si'a da mawai samba'a baula da tila tondoka anu mangabungkusi owi (taura ada). Ane damorong mpaliu we'a pai tuama sampombewongoninya, we'a damawai samba'a mbawu bara baula paposuara ntau pura-pura danaka sintuwu wa'a ntau mampasilolongani polangkainya.

b. Moruta.

Anu ndato'oka moruta ince'e ane rapanya re'e tuama anu mombewongoni pai samba'a we'a bemampoliu wa'a ntau tu'a ince'e ndato'oka: "Mangkandasi ada." Posokinya be'e mantubunaka ada anu da mampasilolongani jaya mporongo ntau. Tuama anu mangkandasi ada pai we'a anu mampokandaka aea, da najuyu ntau radua setu mampare'e samba'a baula da naroro ntau salipu da molimbu ri baruga. Yowenya danaka roo mangkoni wa'a ntau toponcongka, wa'a ntau tu'a pai pabisara bara tesankuja tau da mompau mangantotoraka wa'a ntau danaka pura-pura damaincani jaya nu ada. Baula anu najuyu ntau radua setu biasa wo'u ndato'o : "Potunda mPatuju".

c. Katudu Antulanga (Wewesi mpenai).

Ane re'e tuama mowongo-wongo pai rongo yununya pai tongawamo, da napatunda riunya samba'a baula anu da mewali katudu antulanga (wewesi mata mpenai). Baula setu da nasayu bara napepate nu tondoka tuama bara tuama tumpu ndongo setu. Kamonconya tau anu da ndapepate, paikanya ja pinatuwu anu mangancuru.

Ane roomo ndapepate baula setu, nepa ndapasilolongani daporongo anu merampa pai we'a anu narampa, pai dare'e wo'u pombayari anu ntaninya ince'e mampapewalili oli mporongo ntuama anu mamporong riunya.

B. POGA'A NTAU MORONGO.

Ane tau anu roomo morongo paikanya mewali katepoga'a, tau tu'ata i owi mampapoto'o poga'a se'e ndapetiroso ri katepewalinya, ndatila aopo ngaya :

1. Moga'a ri Tuke.
2. Moga'a ri Ea mata.
3. Katudu Antulanga (wewesi mata mpenai).
4. Pole Bolusu.

1. MOGA'A RI TUKE.

Anu ndato'oka moga'a ri tuke ince'e ane samba'ari tau anu samboko setu mate. Anu tuwu ince'e ndato'oka bempa ntau mate.

2. MOGA'A RI EA MATA.

Biasa tau tu'ata i owi rapanya i A mamporong i B ri raya mporongo ntau se'e i A maria ngkani tongawa melima pinamuya bara aaga-aaga ntau ntaninya. Ane tongawa powia setu maea mata mbe'anya mompetumbu ri tondoka tau tu'anya bemo napojo mbe'a da mampolangkai i A maka maeamo matanya, ewaince'e se'e tau tu'a i B. Ane ewince'i, we'a beda mombayari ri langkainya anu napoga'aka maka re'e pu'u mpoga'a anu manoto. Tuama da mawai baula samba'a poyue ntomponya.

3. KATUDU ANULANGA.

Totoraka pai oandirinya tapeole muni No. 4 g.

4. POLE BOLUSU.

Anu ndato'o moga'a Pole Bolusu ince'e ane i A mamporongo i B. Sangkasae porongo ntau se'e madago poyunu-yunu, bere'e popaiso. Paikanya ripsombori ntau se'e malaa naparata-rata donde, pai pandata ri sombori ma'ai kakuranya. Mompau tau samboko setu: Baraja besintanoana kita se'i. Moruana ta moga'a. Mompetumbu raduamo se'e ri kabosenya.

Napekunei wa'a ngkabosenya bara re'e anu ntaninya anu mewali pu'u dampoga'a ntau se'e. Pai ane mesono atu radua setu: "Anu mewali tondosa mpompau mami manoto podo kapari ngkatuwu mami. Bere'e yowenya poyunu-yunu mami. Rikabuya ndaya mami, kami raduamo se'e mamogomboka." Pobotusi ntau tu'a, tau radua setu da mekekeni ri sambenci woyo, samba'a ri tando anu sambira samba'a wo'u anu sambiranya. Tau tu'a samba'a damangantompo woyo setu ri tongonya. Tau anu damoga'a setu simbente damangkekeni tompo mboyonya. Posokinya matompomo posombori ntau setu. Bedare'e anu mombayari. Ripurinya simbente maya muni mampepali aweri ngkoronya ane re'e anu kasintanoananya.

II. ADA MPOJAMAA

Tau tu'ata i piamo sangaya-ngaya mojamaa. Bepanaincani molida, paikanya mojamaa ri woto. (Tana mangau mau rato).

A. ENGKO ADA MPOJAMAA NTAU TU'ATA.

Ndapeole tamangkapa ri yangi (Betu'e papitu); ane ndaki~a nara~a neeme mosumo da sawi, da moiwomo da mampeole yopo anu da neapojamaa. Maka ndanawa-nawamo yau sindara da pompaho, tamangkapa narata ndeme mosu da soyomo da madagomo da mampeole yopo da pojamaa : Anu da ndapasangka ri uyu da mpalai ungka ri banua nce'emo;

- wea 7 ogu anu bemapu'a,
- pancuba samba'a,
- mamonSo sancila,
- teula,
- tabako sadudu.

Wea 7 ogu setu katudunya (tamangkapa papitu ogu).

Ndapasintolio pai ;

- wo'o ntolino,
- mata 2,
- talinga 2,
- engo 2 bolonya,
- nganga 1.
- samata labu anu be'e mataja ndapapoto'oka ;"labu mpombakati".

Ane jelamo ri yopo anu lawi ndatunggai da gana te sangkuja ncombori da mampotumpu (molanga), tau tu'a anu ndapatongko da mampeole pu'u mpokae bara pu'u ngkampendo, ane bere'e nce'e podoia kaju anu bangke wotonya. Ri pu'u ngkajumo setu, tau tu'a se'i da mekakaf. Pancuba ndasusuwaka ri pu'u ngkaju, ndawutu muni, ri waka mpancuba ndapawunca wea anu ? ogu pai mamongo anu sancila setu sangkani tabako anu ndadudu. Roo setu wa'a ntau anu

ndapoyunu da motunda, nepa tadunya da mekakai ewa se'i :

"Boo pue mPalaburu, pai anu mampotumpu yopo ri santongo se'i, Komi anu malaburu tana pai yangi pai anu mampa re'eka kami wa'a mpinamuya pai malaburu kami to lino, se'i kami metompa ri Komi, da kapojamaa yopo santongo se'i.

Ri Komi tumpu ntana anu mamporewu wa'a mpinatuwumi, kaperapi ri pojamaa mami se'i, ne'e Ndipodena-denaka, ne'e Ndipo'ongo-ongoka, ne'e Ndipowawu-wawu yopoka, ne'e Ndi powawalesuka ".

Ane sindara mpetomaya se'i, bere'e masalempori, roo mekakai da ndawakatimo yopo setu, ndaawuti mampake labu mpombakati kira-kira radua ndopo mogopa, ndape'ontoka muni. Raneonya nepa da moawu simbente mpoawumo pai da ndatilamo mpodago potida.

Paikanya ane sindara pampakoroka wawai anu ri wawonya se'i, ane re'e tau namama onti, bemewali da ndapojamaa yopo setu, da melimba ri yopo anu ntaninya, pai da pekakai ewance'e se'e.

- Ane re'e telasi ntau ndakita beda ndariso mantima yopo santongo setu.

B. POSUNCU MPOTETALA.

Ane tumumpumo poawu, montepu'umo da monowo. Biasa wo'u tu'ata mombesale (mesale), ndapoapuka beko yunu anu ndapeboo. Tetala anu manee da ndakarurusi, pai bemampomata-mata da pasili yunu ane ndato'o mekarurusi.

Roo ponowo tau da mopea eo. Ane yopo bose, ndapopea sambuya kasaenya da nakangau mpodago nepa da monunju. Ane da monunjumo tau salanga setu, da mogombo riunya da mampowia jaya ncai. Sape-sape wiwi langa setu da ndapekamarasi mpodago danaka ane monunjumo, apu beda melao ri yopo anu bendapojamaa, pagonya ane re'e lee ri sorinya, ndajagai kojo.

Roo monunju tau da mokuasimo. Wata anu masiwu da ndateo ri sumbi. Sa'e ndatinonda ri tongo njamaa, yowenya da ndapowayaka ane roo mompaho. Ane tumumpumo pokuasi, da mogombo wo'u tau salanga setu mampakanoto suncu eo dapompaho saeo-saeo.

Ane rapanya kono pontepu'u mompaho eo karadua (Selasa), eo ka'isa da mongkoliwongimo. Wengi setu tau da molanggo. Waa inii puramo ndakeni ri kandepe. Wengi mpolanggo setu tau mangkoni molimbu. Roo mangkoni da re'e lega napowia ntau se'e: "montende bomba". Tuama pai we'a da mototo.

Ane tuama manto'o :

" Bomba kutendeka siko
meawa nuincanimo
da pobebata ri lino
simpande da naka'inco".

Da mesono we'a :

" Gancimu tendea ndemo
tudu montalangengemo
nyamo nubasa moledo
da kutelamo ncareko ". d.l.l.

Wasetumo da pokayori ntau se'e mombesudu-sudu kayori rantani mareme. Ane marememo mpodago tumpu njamaa anu da ndapaho sandeme setu, inii da ndakenimo ri tongo njamaa. Taeunya da mampeole tondo mbe'i uyu da pompaho njairia da pampatunda inii. Tesangkuja gaya, gaya mpae da ndapomuya setu. Inii se'e ri kabare'epanya da ndapona'ika, ndapekakaika riunya.

Pekakai ntau tu'ata ewa se'i : Ndakeni samba'a manu jela ri kare'e inii, ndakojo le'e manu napesuwu daanya. Daa manu setu da ndaraasika inii, pura-pura kapipi kalau inii ndatedesika daa manu. Ane roomo, manu ndakeni muni ri tau anu da mobeko. Tau tu'a da mobeko, tau maroso da mompaho, wa'a mbe'a da mona'i.

Sindara mpompaho, tau mompaho re'e lega anu ma'iowaka da nakatumoro mpotetala: To'o lega setu; "mohohoka". Aopo tau anu da mombesono-sono. Rapanya; A.B.C.D. Ane i A mantepu'u, nasono i C. Roo i C natepu'u i B nasono i D. Paikanya bere'e oyonya masae, mewali ndadonge oninya; ho(1)-ho(3)-ho(2)-ho(4), pai anu tondanya. Pagonya ane radua bara tatogo ntimbura tau mohohoka Iese mpodago ndadonge pai tau motetala ri wongko ndaya bemawila raya.

Ane ratamo tempo mpangkoni da meboomo tau ri pobeko. Ane jelamo tau mompaho da mompau mo samba'a; "bara mayaya beko?" Damesono tau mobeko: "mayaya, bendiincani lada ntampali?" Posokinya dare'e lega roo mangkoni. Nce'e da mowinti. Panto'o ntau tu'a, danaka'oe, nakabose pusu njole.

Roo mangkoni da motetala wo'u sangkani-ngkani. Ane ndatekapa eo roomo pompaho pai pona'i salimpu setu, tuama da mowaya, we'a da montonomi jole. Ane ntongo re'epa yabi eo saeo setu, da ndapelimbaki limpu ntaninya anu da ndapaho i raneonya. Tau tu'ata maroso kasintuwu ntau se'e. Ewa se'emo potetala rantani pura langa setu ndapaho.

C. PAMPAKANOTO TINUWU MPAE.

Tau tu'ata re'e wo'u poimba-imba mampakanoto tinuwu mpae. Roo mompaho 4 - 5 mbengi pae ndato'oka mengisi ndaup. Pura 7 10 mbengi neato'oka meyoyontawala. Pura sambuya pae ndapampomuya ndato'bka tebaluemo iranya. Melinja radua mbuyamo ndato'oka "balumbata". Radua santongo mbuya ndato'oka "pewawo mangura". Tatogo mbuya santongo tinuwu mpae ndato'oka "pewawo matu'a". Aopo mbuya ndato'oka "rumusumo". Aopo santongo mbuya "mompua ira yali".

Ka'alima mbuya "montepu'u mesuwu; imba mpapapoto'o ewase'i: Liwu mata mbe'a, pusa saoyo minggu wo'u ndato'oka; Liwu mata ntuama. Pura wo'u saoyo minggu ndato'o; "mantainakamo. Tongawamo sangaya-sangaya pae setu. Roo nce'e ndato'o wo'u "motungkamo". Roo motungka, rodo santapi kira-kira saminggu ndato'oka "mandolia mangura". Saminggu wo'u ndato'o "mandolia matu'a". Pura wo'u saminggu ndato'o "nasindimo joe yopo" (morekomo ri wobo baso). Nasumpakamo matasa da ndapotamo. Tinuwu mpae anu napomuya ntau tu'ata aono (6) mbuya.

Ri sindara mopea pae (mampopea katasa wua mpae), wa'a ntu'ata re'e wo'u anu da napowia ntau se'e, nce'e da mowailo (teka-teki). Mawengi tau mombesidoeki mompasimbaju, setumo tempo da powailo. Ane samba'a tau da mesidoe ri samba'a banua, nato'o ntau rata (bara tau ri banuamo setu se'e). Polo wailoku:

Daku yau-yau moo
daku yau-yau moo
daku jela muni moo.

Ane benarata ndaya ntau anu ndato'oka, da meoasi bara ri mbe'i peidanya. Mesono tau

anu manto'o ngena: "Ritongo njamaa". Sangaya-ngaya danarata ndayamo ntau anu ndato'oka setu da nato'o: "Pae". Ua monco polonya da ndato'o :

Soo pesuwu,
katasa,
kangгаа. (damompau wo'u samba'anya):
"ndatingko balamba mesuwu manu buya"

Ane ndarata ndayamo liu-liu ndato'o: "Teula".
Ua monco polonya ndato'o wo'u:

Soo pesuwu,
katasa,
kangгаа.

Ewa se'emo sangadi masae kawenginya nepa da mewalili tau anu mesidoe. Pai ane malaimo da re'e wo'u da nato'o wailo anu bepa da ndasono ri jaa setu, nepa da ndasono ri wengi tondanya, danaka re'e wo'u jaya da pomberata. Rapanya nato'o:

Katuwuku ri dunia kumolonde kumoiri
Jakapande manusia pai kupolinga-linga.

(polonya sanggona).

Nepa tapolo sambengi raneo, pai anu tondanya.

D. POMOTA

Ane matasamo pae ri jamaa, danjo'umo tau tuama pai tau tu'a we'a da mampeole kare'e da pontepu'u momota (medonggo). Da ndapowiamo kandepi kodi, to'onya kandepi mpesua. Ane tinapamo da ndaimbamo wuya ri yangi reme mbe'i anu madago da pontepu'u medonggo. Ri kandepi mpesua setu dapampatunda ntadu lanio pepenya. Reme anu da ndapilisi pontepu'u momota ewa rapanya; kawé, suamai, sompe. Pai wuya kawé, suamai, ane nepa da momuya kapali ane ri tau tu'a. Ane momotamo madago.

Pontepu'u da momota

Tadu lanio da mampeole pae sandampu mbe'i karia mpae anu laki, nce'e ndauju, ri sorinya da pontepu'u medonggo. Pae anu ndauju rampunya setu da kapusa mpomota ri karoonya. Sindara pontepu'u tadu lanio setu bemaya ndapompauka. Sangadi te radua ndememo madagomo ndapompauka. Wa'a ntau tu'a anu momota setu, pura-pura dare'e kamboko ndarambi ri lompe, yowenya da ndapadika ane re'e tolihi mpae manawu ri tana, bara anu kono ndasowi redemo koenya nce'e da ndawunca ri raya ngkamboko setu. Da peyoro mpomota da pali ngkana, ne'e pali ngkaii. Sindara mpomota bemaya da malai mandiu, bemaya da moope ri raya tomparaé, ne'e makaliwongo. Sindara mpomota rantani ri kapura mpomota, bemaya ndapake basa saeo-saeo. Lawi re'e basa mpomota, madago ri lipu da ndapake basa mpomota. Se'i te'uki santila sakodi basa mpomota. (Basa ntu'ata ri lemba mPamona).

- Montepu'u momota.	= Metado (medonggo)	- Alinta	= Tomenjanga
- Banua	= Gampu	- Kayuku	= Barubi
- Moapu	= Mombaruwu	- Silo	= Poindo
- Ue	= Gonawe (singgeni)	- Mosusa	= Mogawe.
- Kina'a	= Konisa		
- Mangkoni	= Mo'omo		
- Wuya	= Bakasa (iagi)		
- Reme	= Lano		
- Ngoyu	= Torare		
- Uja	= Mandudu		
- Suai	= Menduli		
- Mandiu	= Mesinggeni		
- Baru	= Sinari		
- Duanga	= Palie		
- Kolowo	= Komali		
- Asu	= Kajoko		
- Baula	= Bangke pa'a		
- Benci	= Tomancu'u		
- Boti	= Tomengkanda		
- Nanu	= Tomou		
- Santa'u	= Sancele'u		
- Sampuyu	= Sancila		
- Saatu	= Sambenci		
- Sancowu	= Santamungku		
- Mombaiu	= Mondito		
- Wawu	= Torede witi		
- Labu	= Kawela		
- Katedo	= Tampere		
- Mamongo	= Poluya		
- Wayoli	= Bubi		
- Laumbe	= Leko		
- Malai	= Mandote		
- Masae	= Mayambi		
- Maria	= Mengango		
- Sakodi	= Sadi'e		
- Bangke	= Mengkamba		
- Lawa	= Kawao		
- Mosu	= Poroku		
- Raya	= Walonca		
- Apu	= Torupu		
- Mesale	= Montauna		
- Maoro	= Masirodo		
- Gana	= Ndo'u		
- Mapari	= Marakia		
- Watutu	= Dueu		

Sindara mpomota dare'emo tau anu da mepapasangke. Tuama lantinya "Sowala" anu we'a lantinya "Ndagia". Anu mamponapolika lantinya ; "Ponggawa". (Ane ri wiwi ntasi Lage, Pebato, ndato'oka "manjara").

Sangkasae mpomota, saeo-saeo bara mawengi da mepapasangke. Ri karoonya pobolingoni setu ri popadungku damawangu ambarale (poyope). Ri ambarale setu da ndaloeka; handu, bate, lenco, mewali anu mbe'i lese pobolingoninya ri kapusanya nce'e da mampotumpu wa'a anu ndaloeka ri ambarale setu.

Re'e wo'u lega-lega ntau tu'a sindara mpomota. Ane re'e tau anu lo'e mampau laolita anu re'e ngayu-ngayunya ewa rapanya laolita:

Laolita i Jempajuju
Laolita i Roliana
Laolita i Golo
Laolita i Piraonca
Laolita i Terande Ode
Laolita i La'ao-ao. Pai anu ntaninya.

Ane re'e anu lo'e mampau laolita se'i sambengi-sambengi maria tau rata da mampedongeka.

E. MOMPADUNGKU.

Ane olumo pomota da ndapombeto'okamo tau salanga setu da mawianakamo pompadungku ri langa setu, ri kandepe anu ndapakanoto da katepasambaka. Ane rapanya eo alima da popadungku, eo aopo tau da mongkoliwongi wo'u. Da mombinalu (mowinalu). Sambengi setu beda yore tau, anu da mobolingoni, bara anu da mokayori, bara moraego, jamo ndapilisi anu maria ndaincani.

Bangke reme, pura-pura tau ri langa setu da mangkeni paenya ri kare'e anu ndapakanoto da ndaogu mpodago. Ri kabare'epanya mangkoni anu ngkinowia, tadunya da meboo tawanggu: Tadunya da mangkekeni sorue (tini) motunda /mekakore ri soma ngkandepe nepa da meboo uyu-uyunya ndato'o :

Oe mpae ndati Napu
kukawe ncoi galaku.

Oe mpae ndati Bada
kukawe da nakarata.

Oe mpae lai Mori
Galaku kukawe ncoi

Boo Pue mPalaburu
Tanoana ndikamumu.

Boo Kunci ndati woka
Ndikawe ri yontu ncomba.

Tadunya bedamasae gaga pobolingoninya, da nasawanakamo Sowala pai Ndagia. Laolita

anu da ndapau ri pobolingoni setu, nce'e pelinja ntanoana mpae, montepu'u palai ungka ri banua, pampomuya , katuwunya rantani mesuwu, matasa ndapota, da ndakeni muni ri ala. Porapanya ewa tau mowelua.

Ewa se'emo powelua mpae ri rayanya aono (6) mbuya. Ane Sowala manto'o :

Kita melinja ri ngapa
Wia mbiti lempanaka.

Kita ndawaro ri mbe'i
Yunuta bepura se'i.

Ndagia manto'o:

Lempanaka wia mbiti
Ane monco ri pangipi.

Bepa pura se'i yunu
Bara lintu ncalimuntu.

Wase'imo pombetoli ntanondo ri uneki da napowambaka Sowala pai Ndagia, pelinja ntanoana mpae. Damaliu buyu, rato, koro ue, rantani mewalili. Ri pewalili muni tanoana mpae anu da ndapobolingonika:

Sowala : Welua se'i masae
Ondo ndaya ndati ndare.

Sadapi ne'epa lindu
Kita banya ana ilu

Kote ara benuendo
Patuu i nTowea eo.

Patuu nTowea ndate
Welua ne'e masae.

Se'imo kita simbuwu
Bara sawi ri tamungku.

Ndagia : Ndare mbe'i tapowani
Kita lindumo sadapi.

Sadapimo lindu ntano
Mbe'i tapagilu mawo.

Yunu bemopura se'i
Motungko jamo sambenci.

Yunu bemo pura jela
sa'e njoji sowo dena.

Yunu bemopura rata
sa'e naupiti mbata.

Be'emo pura molanto
Sa'e i njo'u mawaro.

Ane ndakenimo pae ri lipu, riu-riunya jaya anu da ndaliu, da ndawetesi mpodago. Tau tu'ata timama kojo, mepo'inaya ri kapuru ndaya mPue, mawai pae anu da takatuwuka saeo-saeo. Nce'e pu'unya sako jaya da poliu mpae tepakoro ndabambe (ndawetesi mpodago). Petondoni pantubunaka tanoana mpae.

Ane jelamo ri tando lipu, posokinya ane ewa tau rata ungka ri powelua, da mobolingoni wo'u Sowala manga ntomu da karata ntanoana mpae ewase'i:

Mekutana lea dondi
bara setupa opoti

Leadondi da meboo
Bara setupa sangkompo

Da mesono Ndagia :

Lintu yoremo sakodi
nalike ntanggoli dopi.

Bemo kupaendo-endo
weluamu masaemo.

Mesono wo'u Sowala :

Ua kami beparowi
Kuendo-endopa komi.

Mesono Ndagia :

Tanda mpombeendo-endo
Simbua mata meseko.
(Posokinya re'epa pae masae narata mpae anu dawo'u).

Anee mompariala tau tu'ata, pae anu masae ndadika lai aranya mpodago, nepa uyu mpadika anu dawo'u nda ndato'oka : "Oo Untu, Lai i Sada, ndikama'imo, se'i komi dakudika pakarampika motika".

III. ADA MPO'AGAMA NTAU TUA'TA.

A. MOLAMOA

Lemba mPamona i pua lawi re'e agama ntau se'e, anu ndato'o "mo lamoa". Posokinya;

anu ndatubunaka (ndapanyomba) pai manoto katereasakanya jaya mpanyomba wa'a ntau tu'ata. Anu napolamoa ntu'ata (napanyomba) se'i :

- a). Pue mPalaburu: Posokinya anu malaburu yangi, lino pai wa'a banganinya.
- b). Pue Toaralindo: Posokinya anu mancu'u lino pai wa'a banganinya.
- c). Pue Disongi : Posikinya anu mampotiana lino pai wa'a banganinya.

Anu tatogo se'i bemaya ndaga'a. (Peaya/peincani ntu'ata mombekekeni katuwu ngkoro pai katuwu ntanoana).

Ane maria salaa ndapowia ri lino, tongawa maria kapepa da ndapomberataka, katuwu beda'uono, maria ju'a, po'iwali, pojamaa bedamanimpu, masembi wa'a garupu ntana. Karedenya ndato'o: "Damaria kapari ngkatuwu merampe ncoroba anu bendaendo-endo".

Ane ewaince'imo katedikanakanya, wa'a ntau tu'a montepu'u da mampepalisi ri mbe'i pontepu'u pebete ngkasala, bara ndadonge ri tongo lipu re'e pewali anu besingkono pai uatu ngkatuwu anu madago. Ane ndaincanimo popu'u (pebete) nja'a powia setu, da mogombo wa'a ntau tu'a da mampare'e pekasalaa. Pekakai mpekasalaa, siwia oninya pai ane moraasi raya lipu, bara moandu sala .

B. PORAASI RAYA LIPU

Tau anu mosalara, bemayoa popotunya, manee hukunya. Ndajeani tau setu da ndapungu pale, witi, nepa da ndakoyuyu ri woyo anu ndaso'i, ndakowa nepa ndakeni ri ue, da ndalodongi. Ane ndakita mewurisimo ue ua po'inosanya, ndaoretaka riunya napasonde raa, roo setu ndalodongi wo'u, tesanguja ngkani ndapowia ewase'e, rantani mate. Huku anu ewa se'e to'onya: "Ndayuyu bala". (Pai dare'e pekakai ewa ri aranya se'i).

C. MOANDU SALA.

Sangaya wo'u ada mpekasalaa anu ndato'oka; "moandu sala". Ane re'e tau mosalara (mombewongoni), napesambunika ri wa'a ntau pura-pura po'engkonya ri purinya tongawa, re'e jaya pampasilolongani ntau tu'a. Rengko ntuama pai we'a anu mosalara setu, da ndasompi (salana/topi). Ndata'a duanga kodi karatenya te sanciku, kabininya te sapanga. Ri raya duanga setu ndapadika sempa rengko anu neasompiti se'e. Pai dalau wo'u ri raya duanga setu, mamongo, toyu manu saogu pai kina'a ndaragi sakodi. Duanga kodi pai wa'a banganinya, da nakeni wa'a ntau anu ndapakanoto, te tatogo tau ri tongo ndano, ane banya tau ri wiwi ndano da ri koro ue anu bangke ewa koro mPoso. Ri tongo ndano bara ri tongo ngkoronya da ndapaandu duanga setu pai da mompau tau anu maandu setu da nato'o :

"Boo Pue mPalaburu, Pue 'Toaralindo, Pue Disongi, se'i kami mekasalaa ri komi. Ne'emo Ndikita naka po'engko mami anu betumoro, ndipapokaa muni pebete eo pai kasoyonya, katudu uja, pewui ngoyu, pojene mpinatuwu mami, pai ndipakadago muni popina-muya mami, danaka'oe muni pae mami, da madago muni poili ue ri koronya. Ndipedongekamo pekasalaa mami se'i".

Roo mekakai ndalapasakamo duanga kodi, tau anu njo'u mawawa mewalili muni ri duanga anu bangke. Jela ri wingke, danatomu wa'a ntau anu sondo anu mopea ri wingke. Tau ri duanga setu da ndajempisi wa'a ntau sondo pai bedamaya sengke, maka posokinya mawuso'i sala anu njo'u ndawawa ngena boi melulu muni wai ma'i. Roo setu wa'a ntau salipu da mompasambaka ri kolowo da ndatawi. Njaa pu'unya painaka sangaya-sangaya ri kolowo da

pompasambaka? Ri kolowo re'e dula mponcowu labu ane tau mompalu. Mewali mau labu anu ketagara, bara saru-saru marompi ane roo ndapalu pai ndasowumo, da mewali labu anu da wo'u ndakita, pai ndasarumakamo ri pampake. Mewali ri dulamo setu da ndapadika ue, tadunya da mekakore ri sorinya, mangkekeni santompo bomba, bara woto toko ngkatimba anu ndapeseki tandonya, nce'e ndaome ri ue, nepa tau da mombetonda moliu, pura-pura da ndatawi (toko ngkatimba/bomba) roo ndaome ndaisuka ri tongo ndo'u, bara ri tondo bengo ntau moliu setu. Rantani pura tau ndatawi nepa mewalili ri banua. Puramo ndaandu/mayali wa'a nja'a.

D. MOJOMPO LIPU / MESUMBO'O

Re'e wo'u ada ntu'ata piamo anu ndato'oka "mesumbo'o". Ane re'e ju'a merampe/ju'a lele ma'ai wo'u ka'ipu ndaya ntau se'e. I pua bepare'e sando/dokter, bere'e banua mpakuli, bepare'e banua pampasilolongani tau moana. Mpengaya-ngaya podo ndapasilolongani wa'a ntau tu'a malulu katedikanaka ngkatuwu sindara setu. Mewali ane ndadonge ri lipu A maria tau maju'a bara mate, ri lipu anu bepa naperampe nju'a da ndapowiamo pojompo lipu. Posokinya mampare'e panyomba danaka tuarapa ne'e da narampe ncusa ndaya anu meruu kaparinya. Ewa se'i jaya mpanyomba ntau tu'ata : Ungka ri tando lipu kira-kira te 30 (tatogo mpuyu ndopo), da ndawangu matubo, pai dare'e bandera buya/inodo mabuya dandapowia bandera. Da ndapaposuara tondo lipu kama'i nju'a anu ndadonge. Pai dare'e lampa'ani ndapowia ri sori matubo. Ri wawo lampa'ani setu da ndapandika kina'a ndaragi ri raya bingka/bingka pombine mburake pai pamongo. Anu ndato'oka kina'a ndaragi; lau kina'a sakodi te 2 ngkaku bangke anu da lau toyu manu anu manana, uwi anu ndabiramo yau te 2 ogu, baru ri wanga. Pura-pura se'i ri raya bingka ndapadika.

Ane sangkomo nepa da mekakai Tadu mburake, manto'o :

"Boo Pue mPalaburu, Pue Disongi pai Pue nToaralindo ndipedongeka peboo mami se'i. Se'i pesombo'o mami ri komi da galami. Ne'e ndiwai da moliu ri kare'e mami, sumanga anu mangkeni ju'a, ndapapoliu lawa-lawa unka ri kare'e mami, maka kami bekakoto da mampolinggona tau se'e".

Roo setu mewalilimo ri raya lipu, pai montepu'u ri reme setu, bemaya tau da mokaliwongo ri raya lipu. Ane mawengimo, roo mangkoni sabanua-sabanua rodo ri raya banua. Sako asu ne'e ndatinti boi me'ase. Papitu mbengi kasaenya da po'umapo ri pau.

E. MOWURAKE

Mowurake nce'e sangaya jaya mpanyomba ntu'ata. Paikanya ane mowurake banya mampake basa saeo-saeo. Manoto basa agama ntau se'e. Kita wawase'i bemotaincani basa mburake.

Pai nakaposamo basa mburake, ri karata nto Balanda mangkeni Nuntu ngkatuwu, nasarumaka mowurake nce'e molamoa. Ntanoka banya molamoa, paikanya molinga/mongayu posokinya merapi puru, mekidonco madago tapasintolio Sura Mazmur pai Ratapan (Nudub Yeremia). Ewambe'i banganinya : "Kamonconya mowurake setu monSayu/merapi puru".

Anu molamoa : Nce'e mawangu lampa'ani, pai benaincani wa'a ntau tu'ata ri mbe'i pontu potundanya. Nce'e pu'unya pai napanto'o nto Balanda podo moama-amasi panyomba ntu'ata.

Ntanoka manoto anu naaya, ewa agama ntaninya :

- Hindu,
- Budha,
- Mamon,
- Baal Zebub (to Masiri), pai anu ntani-ntaninya.

Jaya mpowurake ntau tu'ata te sangkuja ngaya :

1. Wurake sambengi :

Nce'e powurake ane re'e tau anu maju'a ma'ai ipumo raya mampepeoleka pai bepapura inosanya. Tadu mburake da mampare'e powurake, posokinya merapi puru, danaka sumanga/tanoana ntau maju'a setu anu mesuwumo ungka ri wata ngkoronya ndaperapi danapewalili muni. Pai ntongo i owi maria ngkani sangaya-ngaya nakita ntau se'e kamonconya.

2. Wurake togombengi :

Ane ri lipu setu maria tau maju'a, maria tau masusa katuwunya ua begana anu nakatuwuka, sangaya-ngaya dandapare'e wo'u powurake. Paikanya ane mowurake tatogo mbengi dare'emo karatu da mawawanaka/maaweri tau anu damowurake. Tau anu mowurake banya kakineonya. Podo anu lawi teto'o: "Tadu mburake". Bara nce'e pu'unya sangaya painaka maria tau anu benaincani basa mburake. Tadunya da melawo.

3. Wurake pitumbengi (mompaka wurake):

Ane ompaka wurake banya podo sakodi tau. Lipu anu mombemosu da mompasambaka tau anu teto'o tadunya ungka ri lipu-lipu. Dare'e samba'a anu damewali Tadulako. Wurake pitumbengi setu biasa ndato'o : "Mompaka wurake/mangoko lipu".

Potundanya : Ntongo i owi tau tuwu mombepo'iwalisi. Ri kabare'epanya malai da mowurake pepapoiwo. Pai ane mewalilimo ungka ri panga'e pagonya re'e rasi (re'e tau ndapepate) ndakeni wo'onya, nce'e da ndaposusaka. Powurake anu ewase'i, dare'e karatu radua, tawa-tawa samba'a, pai buburoo samba'a. Tawa-tawa ince'e sangaya nggongi anu mabini. Buburoo nce'e ganda anu bangke pai ma'ai po'umoninya.

Tau nu da mowurake mombasa (?) papitu mbengi papitu oe bere'e tetala ntanininya sambela da mowurake.

Ane umonimo karatu, tawa-tawa, buburoo, da mowurake riunya anu riraya mpelawo, jela temponya da nasabeka anu ri sori nce'e beda melawo paikanya motunda ri katinapanya.

Se'i sakodi limbayo basa mburake:

Rawa lunggoku ri lante
Lintete njai pambola
Bara omi ntekayole
O bara ntekalelue
Ndipobangu umoncura
Umoyunggi, umoluya
Luya pamporea randa
Pompakalape Sinawo.

Posokinya :

Mawongko rayaku momberata
Ri raya banua se'i
Bara bendiincani yaku
Bara lingu/bata rayami
Ndipembangu. Nakatekiwoi rayami

Ndipo roko, ndipamongo
Pamongo mampapenaa rayami
Nakayonto ngkawongko ndayami.

IV. ADA MPOBOTUSI KARA-KARA.

Tau tu'ata i owi bepare'e anu ndato'o: Camat, Guru, Pandita, Ketua Ada. Pai wa'a ngaya lanti ewa katuwuta wawase'i. Paikanya salipu-salipu re'e anu tetukaka tinuwu pai muli ntau anu lo'e mampasilolongani pelinja ncomborinya, nce'e anu ndapeole ewa samba'a kabosenya. Ane anu teto'o kabosenya mompau, tau pura-pura medonge.

Pai maria ngaya anu napau-pau wa'a ngkabosenya se'e mampasilolongani katuwu ntau salipu bara santimbu'u ane re'e anu sisala basa bara anu mokara-kara.

Ngaya kara-kara anu napau/nabotusi wa'a ngkabosenya :

1. Tau samboko ane tepoga'a
2. Anu mamposisalai pinatuwu
3. Anu mamposisalai panta
4. Anu mamposisalai tana
5. Tau anu mampopaisoi porasi
6. Tau moraju.

Samba'a pandiri mangkono pobotusi ntau tu'ata i piamo, ewa ri tau anu moga'a :

Tau anu moga'a. Sala samba'a ri tau anu moga'a setu da mogilu ri kabosenya. Kabosenya da mampekunei mpodago ewa mbe'i pontunda pu'u mposisala rantani moga'a. Mewali tau anu ma'i mogilu kabosenya setu da mampeboo wa'a kabosenya/tau tu'a ri raya lipu nepa ndapetumbu pogilu i A. Pura medonge wa'a ntau tu'a se'e nepa ndapeboo i B toto i A setu. Da ndapeosi ntau se'e sangkani-ngkani ewa mbe'i pu'unya painaka moga'a. Roo setu mewalilimo riunya i B. Wa'a ngkabosenya setu mompasimbajumo; pogilu i A nawali tuntu pogilu i B. Nawali tuntu samba'a tau tu'a. Napombetingimo ntau tu'a sangkani-ngkani mbe'i anu meruu kasalanya. Ane naratamo ntau se'e kabotunya, da ndapeboomo i A pai i B mombesuaru. Tau tu' mampatowotemo ewambe'i pampetiro ntau se'e. Pomberumpi mpau i A pai i B, ri suara ntau sondo pagonya tondoka mpotimalimali. Ane bemore'e pau anu mancapu ndapakanotomo anu masala pai ndapepali jaya da naka tepasambaka muni i A pai i B setu. Ane re'e tondoka mampesua pau pai ane monco, da nawali mpetiro wa'a ngkabosenya ri kalinonya. Ane bemonapokono ndapasambaka maka anu bemampokono da mombayari malulu pobotusi ntau tu'a. Wobo ntau tu'a owi, ane mompau ada ne'e motunda ri ata ncambira paikanya da motunda ri nono wumbu. Posokinya ne'e mompetondotondoka. Re'e tau ane tondokanya ndapau mau modenggo da napakayoa, maka ua i nce'e anu mabotusi.

Pandiri ntaninya mangkono ada mpobotusi tapeole muni . . . Ada mporongo.

Ri wa'a ngaya anu te'uki ri wawonya se'i ane tau tu'a ewa i owi, bere'e kaparinnya mabotusi maka da ndatoraka pombetirinai ngkatuwu pokenta daa da tuwu mampomawo dago. Bemo kubulere nteasangaya ewambe'i jaya da pobotusi ndayata ane ri kita wawase'i.

V. ADA MPEPUE.

A. PEPUE RI DATU RI LUWU:

Lemba mPamona ungka ri ta'u 1890 wailo'u, mepue ri Datu Luwu ri Palopo. Santa'u-santa'u sangkani da mawawa pepue ri Datu ri Palopo. Ungka ri Lage, Pebato, Wingke mPoso, Onda'e, Palande, Pada, Lamusa, Pu'u mboto. Wa'a ntau tu'a da mompasambaka da mogombo ungka ri mbe'i wo'u anu da lo'u mawawa pepue. Wa'a anu da ndakeni mepue setu da ndapasambaka ri Lamusa, i nce'e:

- Manu anu mabuya wuyunya, makuni witinya, samba'a.
- Wea buya anu masiwu, te radua ntutu (+/- 1 kg), nda'ulaya ri bingka lora, pai dare'e toyu manu te tatogo ogu, bingka da ndaka'uwika inodo mabuya.
- Baru momi samba'a tutu/sayae londu.

Nce'imo anu da nakeni ntau anu ndasuro. Suro se'i da nayunuki samba'a kabosenya. Palai ungka ri Lamusa da melinja ri raya yopo yoa ntoto ri Palopo. Bara sangkuja eo nepa darata ri Wotu. Ri Wotu da ndapapaincanika "Matoa Bawa Lipu" (ane wawa se'i; "Walikota"). Ungka ri Matoa Bawa Lipu dare'e tau ndapokau da mampoyunu jela ri Palopo. Kamonconya ane bere'e aweri ungka ri Wotu da maria kaparinya, maka banya saru-saru da masuaki Langkanae i Datu. Ane mombesuaramo pai i Datu, tau anu da manga busulaka pepue setu, ne'e sala suncu, pai ne'e sala tonju.

Suncu pombai pepue, ewa se'i:

1. Einka kalau mbea da teka'uwu.
2. Manu, powo'onya ea mesindiu, ne'e tanta'inya bara montiwaa.
3. Baru anu ri tutu, wobonya da ndasilu.

Ane puramo ndasabe i Datu pai ndainumo baru, posokinya ndatarimamo. Nepa i Datu da mompeoasi ri tau anu rata, ewa mbe'i katuwu ri Lemba mPamona. Ane mewalilimo suro se'e dare'e totoraka anu da ndaparataka wa'a Bonto/Kabosenya ri Lemba mPamona.

B. PEPUE WAWASE'I:

Ane re'e tau anu ndateka lantinya da jela ri Liputa bara ri Kecamatan sangaya-ngaya dare'e wawai mpepue ndawianaka. Ngayanya da ewa teto'o ri wawonya se'i. Posokinya tanda mpetubunaka ri tau anu mampasilolongani da katuwuta ri lembata se'e.

Sambinoro se'i tadonge pau anu manto'o: "Pekasiwia" banya pepua. Pekasiwia bekono pai posoki mpowia. Kita wa'a mpalili, besiwia tetala mau siwia pokoro. Moruana ndato'o: "Petubunaka". Maka pepue anu ndato'o se'i banya "manyomba", paikanya tanda mPetubunaka mpalili ri topoparentanya.

VI. ADA MPOMBETIRINAI

A. LIMBAYO MPOMBETIRINAI.

Mombetirinai posokinya: Mombetubunaka, mombepomawo, mombesarumaka, mosintuwu.

Tau tu'ata piamo anu banya sampo'iwalnya madago pombetirinai ntau se'e. Rapanya re'e kasusa ndaya ri sombori nu yunu mogombo wa'a ntau ri lipu setu ewa mbe'i jaya da pantulungi

tau anu masusa setu. Ane re'e kapari mponawa-nawa ntau salipunya, dare'e tau ndapokau ri lipu anu sampombemosu, mampeosi boi re'e jaya, bara mamposinawa-nawa jaya ngkateosu ungka ri kapari setu (mekipelae). Ane bepa ndarata nawa-nawa pompelae ndapepali mbe'i lipu kanjau wa'a ngkabosenya anu tebambari ri lembanya. Ane puramo raya meoasi pai bere'e mangkoto da mawai totoraka tila ngkadago, re'emo ponawa-nawa da meoasi ri anu ndaporiwawo (i Datu) pai bemo malulu tuka ntetala anu lawi roo ndapakanoto ewa rapanya da mawai pepue ri Datu. Powia anu ewaince'e, to'onnya "Monangu buaya"

Pandiri anu ndato'o monangu buaja: Ta'u 1885, re'e kabosenya samba'a ungka ri Lage ri tongo anu maroo-roo ri wawo lipu Mokupa. Pompeindo ngkabosenya setu i "Tarumampu". Sindara setu katuwu ri Lage mariamo katepewali anu mampalaikamo jaya nu'ada anu ungka ntu'a. Ada ntu'a bemondaaya, malulumo tanundaya karianya. Ndasekomo wa'a ntau tu'a bemondaaya. Merapimo pompelae ri tengi lipu, bendakoto mamporiara, jasiwiamo kaja'anya. I Tarumampu daraya mampariara wa'a mpowia anu maja'a setu. Malai ri Onda'e madadu kabosenya ri Tandombeaga. Palai setu re'e makumpu anu bangkemo samba'a da mangkeni rengko. Roo mompasimbaju pai kabosenya ri Tandombeaga bendakoto da mabotusi. Ungka ri Tandombeaga da malai wo'u i Tarumampu setu madadu kabosenya ri Lamusa ri Lipu Pancawu enu. Ndaparata ri kabosenya ri Lamusa tunggai ndaya mpelinja mau lawa bendatora lenge. Butu ndadonge pompau setu, bendakoto mawai jaya, maka jasiwia se'e katepewalinya ri lemba Lamusa setu.

Ungka lairia mewalili pai makumpu ri Mokupa. Re'emo nawa-nawa da malai ri Palopo da momberata pai Datu Palopo. Ndapasilolonganimo monjii-njii anu dandakeni ewa tau mepue. Jela ri tempo anu ndapakanoto malaimo kojo tau samakumpu setu, bere'e tau ndato'oka pagonya wa'a ngkabosenya anu da ndaliu ri Onda'e, Lamusa, bemo ndapapaincanika. Malai jela ri Wotu momberata pai Matoa Bawa Lipu. Ndapetumbu susa ndaya pai tunggai ndaya da momberata pai Datu. Nda'iyoka ungka ri Wotu paikanya bere'e tau da mampoyunu ewa biasanya ane tau mangkeni pepue. Liu i ngkai Tarumampu pai makumpu da momberata pai Datu. Nepa ri boboka langkanae momberatamo pai tau mojaga, napeoasi nunjaa tangara ndaya. Ndato'oka topojava nunjaa tinako ndaya, pai bare'e naaya nato'o : Lambakanya setu bara tau maja'a .

Nalimbu wa'a ntopojaga, danapepate ntau se'e; Mesono ingkai Tarumampu: Bara ndipepate yaku be'e mokuja paikanya daku mompau riunya. Ungka lairia ndato'o:

Njamo katedo tuminja
Tubimo da ndipangkita
Ane da silele nia
Da ndiepe kaparinya.

Matia ri wawo loyo
Yaku se'e kupokono
Ane da silele kojo
Kaparinya beda ndikoto.

Bu~u nadonge wa'a ntau malimbu setu, be mewali napepate, paikanya napeoasi bara matasa pepuemu. Mesono ingkai Tarumampu, bara be matasa, jamo ndipeoleka ri suara i Datu. Napokaumo samba'a dama yunuki pai damampepeole da pombai jaya mpepue setu. Ri suara i Datu, i Tarumampu mawianakamo ada mpepue, se'i momiku ri joia banua bere'e kasala suncunya, mawongko raya i Datu mangkita. Ua i Tarumampu setu podo mobauga (lawi re'e rengko salana gili, baju banjara ndakeni) pai nda'oamo bendapake, ndapokau i Datu topoara-ara langkanae damantima salana pai baju, ndawaika i Tarumampu. Roo moronto, ndapokaumo motunda ri gadera, meoasimo i Datu: Njaa tinako ndaya i Tarumampu setu. Mompaumo i

VII. ADA MPO TAUMATE NTU'ATA I PIAMO.

A. PANGADAYO KABOSENYA.

Samaturu lemba mPamona, ane re'e kabosenya anu mate, banya liu-lu da ndadayo, paikanya wata ngkoro ntau mate setu da ndapari yumu nepa da ndadika ri tambea, ndapokandepeka ri soma boi najumu uja. Yumu setu da ndalomba sakodi ri aranya, nepa ndadika woyo ndapasuncuka ri kabolo yumu se'e. Tinakonya danapoili ue ngkoro ntau mate. Wobo mboyo anu tondo ri tana da ndawunca ri tana anu ndakae dakatudu ue ngkoro ntau mate, pai wayau se'e da ndaiwuni boi mewancoa wau ngkoro ntau mate. Yumu, da pomberata ntutunya pai kare'e ntau mate da ndapija mpakapia. Kasaenya da ndapadika gorimo ngkasarainya togompuyu mbengi pai togo mpuyu ndeme. Tau da moombo. Posokinya ri poombo setu tau da mo'umapo bemaya motetala tau ri lipu setu banya manto'o mampasilolongani pangkoni. Wa'a nja'i anu mosu bara lawa daratasi mangkeni baula, wawu, wea anu da ndapake ri sindara mpo'umapo setu. Sako momeka, moasu, sindara mpoombo setu, bemaya. **Ane re'e** tau anu moliu pai benaincani ka'umapo setu, re'e bara njaa natima (inau) bara maruru wuriri ri rano mosu kare'e ncusa ndaya se'e, ndateke tau "mancumba ombo". Tau setu dandagiwu samba'a baula. Bare'e ndapomoncoka mau nato'o, bena'oamo/benaincani. Ane pusamo ombo da ndadayomo, da mogawe tau, mompuyu baula, wawu ndapepate ri pogawe setu, nepa yumu ntau mate da ndakeni ri wayau mbatu/kumapa da ndapadika mpodago, banya da neatana ri raya ntana. Roo mopadayo te papitu mbengi wo'u da polimbu-limbu ntau, nepa maya tebureka.

B. POPADAYO TADU MBURAKE.

Ane tadu mpolamoa anu mate, wata ngkoro ntau mate ndadika ri raya yumu. Damompaka wurake togo mbengi. Tadu mburake anu rata ungka ri tengi lipu, nce'e damawianaka "pontende rare". Anu ndato'oka montende rare, banca mamongo ndatima anu mangura (nepa mebulere mpinca) nce'e danakekeni ntadunya da ndarayo-rayoka wata ngkoro ntau mate lai raya yumu, ewa samba'a pepapoiwo/palakana ri sumanga ntau mate. Ri sindara ndapaporayo-rayoka setu da mowurake ndato'oka:

Ira ngkonau makuni,
wembe da nupotowugi;
ira ngkonau mawaa,
wembe da nupo'ayawa,

pai anu ntaninya, kamonconya maata wata **ngkoro ntau mate**. Da mombembesawani anu mowurake setu sangkasae ri raya **tatogo mbengi**. Ngayunya ane mowurake setu me'i'inondo kojo. Pura togo mbengi wata ngkoro ntau mate da ndadayomo, bara ndakenimo ri kumapa

C. POPADAYO PALILI.

Ane tau palili/tau sondo anu mate gorinyamo sambengi ndapakariani, bangke reme ndadayomo. Paikanya sangaya-ngaya maria tau tepasambaka wa'a ntina.

D. TAU NDAWARO.

Tau tu'ata owi ane re'e anangodi anu ndapoana pai bemo'inosa, banya ndadayo ri tana. Ndapeole kaju anu bangke wotonya mosu ri lipu. Kaju setu beda ndatowo, paikanya wotonya da

ndalomba, kabangke lombanya ndapeoleka koro ananggodu anu mate se'e, bara nda taseremo; kabininya te radua njanga potundanya te tatogo njanga pai da ndapakanjo'uka mosu ga'a ntongo woto ngkaju setu.

Ane roomo ndalomba, wata ngkoro ananggodu se'e pai towuninya, dandawunca ri bolo ngkaju setu ndapadika da ndapapotunda metinombo ri woto ngkaju tondo ri rayanya. Roo setu nepa da ndatutuwi mpodago, pai da ndadikaka puyu pomberata wiwi ngkaju boi mesua onti.

Ewaince'e se'e ane re'e tau samboko; ananya anu uyue, betuwu. Anu karadua bemasae tinuwunya mate muni. Anu karadua se'i da ndapowia ewa anu ri wawonya se'i. Tunggai ndaya ane re'e wo'u **ana nggodu anu nepa ndapoana**, da malinuwu ewa kaju ndapadika anu mate. Nce'imo anu ndato'oka: "Tau ndawaro".

VIII. ADA NTAU TU'A ANU NTANINYA.

A. TALIWANI

Nunjaa anu ndato'oka taliwani ?

Tau tu'a iowi tuwu sancuo-sancuo tana bere'e pomberata ndaya. Anu sangayanya basanya bemo sintuwu pai yunu anu besiwia basanya. ince'e pu'unya katuwu bere'e ka'uononya. Sakodi kaja'anya tau setu da mombe po'iwalisi. Mewali ane re'e tau sambira ndale'o mampepate, wo'o iwali da ndakeni mpewalili ri lipu ngkare'e. Pela mbo'o iwali setu da ndasisi to'onnya "Salisi" ince'e da namamasi ntuama pai we'a danaka makoje. Powia anu ewase'e ndato'oka mangkoni taliwani. Ane banya pela mbo'o ndapapasi, ane ntongo re'epa daa ndakita, ince'e da ndainu/ndajilati, ince'e sangaya engko danaka koje. Ane re'e iwali mesua beda maeka. Wawase'i bemo re'e ada/engko anu ewa se'e ndawianaka, maka kita naka'uwi agama, tuwu damombetirinai.

B. AWILI.

Awili ince'e pau mpepatiendo samba'a tau tu'a bara anu tetukaka, bara kabosenya, ri ana, bara kasangkompoo bara palili (ane kabosenya). Samba'a atu tu'a anu maepe ewa bemo damasae dakatuwu ri oyo wa'a ana bara kasangkompoo, mompau dandato'o: "Ane matemo yaku komi sangkompoo da mosintuwu mpodago, ewa nce'e wo'u pai yunu pura-pura. Wuwunya anu re'e yau da ndipotila mpodago, ne'e ndippaisoi. Ewase'e wo'u ane re'e panta isema anu damangkekeni da ndapakanotomo.

C. DUA.

Nunjaa anu ndato'oka nakoni dua ?

Malulu ada ntau tu'a re'e wo'u sangaya anu ndato'oka nakoni dua.

Rapanya re'e tau samboko i A pai i B. Ri sombori setu re'e pombetoto anu ma'ai. I A manto'o: "Yaku mau ndapasimadago wa'a ngkabosenya bemo dakupojo moyunu pai i B." Ewaince'e se'e i B. Mesapu mpodago bemo da napokono da molangkai pai i A. Paikanya ua natijayaki wa'a ngkabosenya mpodago danaka ne'e moga'a, ripurinya mewali muni tuwu moyunu-yunu. Karia ngkaninya ane ewase'emo pewalinya tau samboko setu mau madago poyunu-yununya biasa pandatanya mau gana-gan paikanya saru paya. Bere'e da tota'a.

Anu sa'anya. Riraya mposomborinya maria ngkani narumpa mpepa, bara ju'a anu bentani da mooyo perampunya. Ane ada ntau tu'a i owi ane tau anu ewaince'e pewali ngkatedika nakanya sangaya re'e jayanya. Tau samboko setu damampare'e pangaku ri Pue, anu nasabi wa'a natu

sondo, da mampare'e samba'a mbawu anu da ndaroro nepa da molimbu wa'a ntau nepa da ndatotora njaa pu'u mpolimbu se'e pai da mekasalaai ri Pue ntana ue.

Ewaince'e se'e bara tau mokasangkompo mombepesapuka bemo da moja'i pai nakeni eo nakeni mbengi madago muni da'ewa anu riwawonya se'i da pewalinya. Maria ngayapa anu sintolio pai nce'e, paikanya bemo da ndatotora wo'u ire'i, maka au riwawonya se'i ince'e polimbayonya.

D. PANTA.

- a. Panta ince'e anu ndapare'e ntau tu'ata mopalapi-lapi tau. Ewa rapanya parewa mpo'iwali ntau tu'a owi. Anu mopalapi-lapimo kanawunya, aopo , alima bara aono ntapi waindeku, ince'e ndato'o "Panta Rumepe".
- b. Ane nepa tatogo ntapi wailo'u ince'e podo ndato'o "Panta."
- c. Re'e wo'u panta anu nepa lapi ka'isa anu mampare'e ewa rapanya pinamuya, pinatuwu, anu natunggai ndayata danaka re'e da napotumpu mulita ri reme anu darata, mau kita bemo re'e riwawo lino se'i. Anu tetulabasi damampotumpu panta se'i malulu pototua ngkatuwu, samba'a mata ue mau mopalapi-lapi tau.

Ane panta Rumepe ince'e mau tau sondo lau sandampu setu beda pura-pura da wungka. Maka ane ndato'o panta rumepe. Podo re'e sangaya se'e samba'aja. I sema anu damampakoroka tuwu santapi-santapi **dare'e anu ndapakanoto natu** tu'ata. Podo tau anu lauka raya, mepo'inaya, be'e bangkiunde, be'e merongkode, be'e kalopu-lopu. Ane ndaepe dagana da ndatilaka ana da ndapakanotomo yau. Paikanya malulu katedika naka ntau tu'ata re'e jaya mpongginawa, ntau se'e. Ana anu tuama pai ana anu we'a re'e sakodi pampeole. Ane tana, ndapantila, tuama da makura sakodi, maka da nakoto mondangani ngkalionya. Ane we'a da ndapaperuu sakodi maka ua lawi tuwu apodo we'a beda nakoto mebumbuku da mondangani.

Ane beda gana ndapotila, pai mombesori-sori anu damampotila podo da ndato'oka: "Se' i panta kupare'eka komi podo da mosintuwu komi da mampo juyu sangkani-ngkani ne'e podo sa'e anu mangoa.

Ane ine/papa tepoga'a sombori, bara mate, dare'e kabosenya anu damabotusi pai damanga wawanaka aaga-aaga se'e, naka ne'e re'e pokalowongo ntau sangkompo. Boi re'e anu bagagu, napasajukamo wa'a ngkasangkomponya.

IX. NGAYA LO'E NTAU PAI PARATA NDAYA NTAU TU'ATA I OWI.

A. WUYA NTAU TU'A.

Tau tu'ata mau bemosikola benaincani wuya anu tapake wawase'i. Paikanya re'e imba mbuya ntau se'e, mampeole wuya ri Yangi: Reme:

- 1 Wuya ka'isa anu uayu. Posokinya ja marupu ndakitamo wuya santai ri kasoyoa.
- 2 wuya karadua anu uayu
- 3 wuya katatogo anu uayu +
- 4 wuya ka'aopo anu uayu +
- 5 wuya ka'alima anu uayu +
- 6 wuya ka'aono anu uayu +
- 7 wuya kapapitu anu uayu +

- 8 wuya ka'uayu +
- 9 wuya ka'isa mbani +
- 10 wuya karadua mbani +
- 11 wuya katatogo mbani +
- 12 wuya ka'aopo mbani +
- 13 wuya ka'alima mbani +
- 14 wuya Tau ko i
- 15 wuya Tau bangke +
- 16 wuya kakunia/sompe +
- 17 wuya ginenggeri +
- 18 wuya pombarani x
- 19 wuya meronco x
- 20 wuya uyu ngkawe x -
- 21 wuya uyu arangkawe x -
- 22 wuya kawe x -
- 23 wuya arangkawe
- 24 wuya Tua marate +
- 25 wuya Tua rede
- 26 wuya poliunya x
- 27 wuya wani +
- 28 wuya oyonya sandeme
- 29 wuya suamai 1 x
- 30 wuya suamai 2 x

* Ane kono ta'u marate suamai 2 mbengi.

Suamai posokinya bepa ndakita **wuya ri kasoyonya mawengimo**.

Wuya ndaimba pesuwunya ungka ri kasoyo ndeme (mepone).

Tau tu'a ane da montepu'u moawu bara **momuya napompalika reme mbuya anu** ndakode x.

Anu napokono ntau se'e momuya kode +

Ane monyilo ri rano/karatana kode -.

B. PONTUBU ANU MARATE BARA ANU REDE MALULU BASA PAMONA.

- Sandopo
- Ropo siku
- Ropo ngkariki
- Bira dada
- Sangkariki/salanja
- Sanciku
- Sampotoga
- Sanjanga
- Sapanga
- Santanuju
- Radua mbuku
- Sambuku
- Santai kayupa.

C. PONTUBU EO BASA NTU'ATA.

- Mosu reme / mesuwu pancula	= Tinti 04.00
- Masayama	= Tinti 05.00
- Mawinangkasi eo	= Tinti 05.30
- Mosompo manu	= Tinti 06.00
- Tetande eo	= Tinti 07.00
- Sapata kaju	= Tinti 08.00 - 09.00
- Tingara ncomba	= Tinti 10.00 - 11.00
- Bira woyo = ntongo eo	= Tinti 12.00
- Tenggoli eo	= Tinti 13.00
- Majoli bangke reme	= Tinti 14.00 - 15.00
- Samata sidi	= Tinti 16.00 - 17.00
- Metambe reme	= Tinti 18.00
- Momua manu	= Tinti 18.00
- Momua yale	= Tinti 18.30
- Uyu wengi	= Tinti 19.00 - 20.00
- Sanjii wengi	= Tinti 21.00 - 22.00
- Ntongo mbengi	= Tinti 24.00
- Liu ntongo mbengi	= Tinti 1.00 - 02.00
- Mototoro'o manu ka'isa	= Tinti 03.00

D. PAMPAKANOTO TEMPO MALULU BASA NTU'ATA.

- Santa'u	= 12 mbuya
- Santa'u mpae	= 6 mbuya
- Santa'u jole	= 3 mbuya
- Sambuya	= 1 mbuya
- Saminggu	= 7 eo
- Saeo/sambengi	= 24 jaa
- Saeo ntutu	= 12 jaa
- Santongo eo	= 6 jaa
- Sangkawila raya	= 1.30 jaa
- Santuru yore	= 1 jaa
- Mawaa mamongo	= 5 menit
- Sampida mata	= 1 detik.

E. POWOTI.

1. Peira mboyo,
Peira nciro,
Pewo'o alo,
Pemata.
2. Lora bingka poena wa'a ntau tu'a we'a:
  - Pemata mpune
  - Sora ntiwaa
  - Sora ngkakore
  - Ragi

- Ragi mokoe
- Petondu
- Pewuya
- Pemata.

X. LINGA PAI LEGA-LEGA NTAU TU'ATA

A. TENGKE.

1. Tengke ndapake ri posusa/pogawe. Damototo we'a pai tuama.
2. Tengke ndapake wo'u ane mobotusi pau/kara-kara.
3. Tengke ndapake ane re'e tau ndasinggi. Tengke banya ewa kayori paunya malulu mpanto'o ntau tu'a "mombukotu". Posokinya besiwia kapusa mpaunya.

1. Anu ndapake da ndangayu:

Jaya ka'isa 6 lengko
 Jaya karadua 7 lengko
 Jaya katatogo 6 lengko
 Jaya ka'aopo 7 lengko

Rapanya ndato'o:

Angga mata nggula
 mangkeni tagi rore
 memou ri payu
 meleru ri bandera.

Pandiri tengke se'i ndatima ungka ri ndapatengke ntu'ata i tua Nicholas Adriani pai tua Albert C.Kruyt.

Tengke nTau Tu'a.

Sudunya ane bare'e ndangayu, wase'i:

Palili langkanae
 metudu moembo
 gayangi ncioleko
 puramo maruku.

Sudunya se'i tengke ungka ri tua Nicholas Adriani/i tua Boba.

2. Danakasintuwu tau mampau ada ndapesindiuka pau/tengke danakasamba'a-mba'a raya ndato'o:

Iwoku ri lango
 malede mpapa rame
 mampalindu lana
 naporante ana Datu.

Posokinya :

Poiwota ungka ri kare'eta
 mombedadu wa'a ntau tu'a
 mampombeto'oka ri kalindu ndaya

Taparata pombekekeni/porante ndayata.

3. I ngkai Tabalumore kabosenya ri Wawo Mowumbu (Pebato) mantengke wa'a ngkabosenya ri Pu'umBoto, ndato'o:

Penaiku i tondu bineasa
sapemo lando lindo poncoruenya
jamo wana ri takolekaju
bepa napoliu mbo'o

Se'e koro makaluku
jamo wo'o napobone
sawi mentade ri dopi mpekire
Oo mpanondo **ri patasi** mpoende.

Pau se'i manto'o koje.

B. DULUA.

Dulua paunya ewa kayori paikanya banya podo aopo ngkomba. Sa'enya marate mpodago.

- a. Dulua se'e ndapowia ntau tu'a ane ri pogawe/susa wongko ndaya. Re'e linja bakanya, damototo tuama pai we'a.
- b. Dulua biasa wo'u napake ntau tu'a ane ri pobotusi kara-kara .
- c. Ndapake wo'u ri samba'a tangara ndaya anu tepatotoka.

Dulua biasa ndangayu pai biasa wo'u ndato'o ane ri pobotusi/mantima raya nakasintuwu. Ewa rapanya petudu nto Salumaoge rata ri Pu'umboto merapi tana da peari ntau se'e : Ndato'oka wa'a ngkabosenya ri Pu'umboto :

Menjoyomo Sangkewawa
Soamo sancuo ngapa
Lago pai talandasa
Mabarengko wawo mbana.
Mbe'imo kuse mbalanga
Dayunu mpongka ri ra'a
Laki budo-budo mpada
Pindongo bemo palasa.
Ane **nasabi mpamawa**
Danaendo lambaranya
Ri binotu ngkoro Laa
Danapabala tombanya.

Ua ndarata ndaya wa'a ngkabosenya ri Pu'umBoto, tangara ndaya se'e, pai naka ndatujukamo tana da peari ntau se'e. Rantani wawa se'i mogalomo to Pu'umboto pai to Salumaoge, anu mampearu lipu : Mayoa, Uelene, Pandayora.

Pandiri ntaninya :

Dulua Pampoana Pue Yesu.

Sadunia katolele
Towe intowea ndeme
Samaturu mangaepe
Wa'a mpapa wa'a nene
Anangodi pasimbente
Nepindua modandep
Silo i nTomata ndeme
Nasindimo samalele
Betu'e tondo pebe~e
Rikasoyoa pomence
Bonco bimba ja belese
Ua wati mampaende
Raya ne simpanga sere
Sura magali bulere
Samba'a yondo mpelele
Sawi ri todawo lene
Potumangi bemo re'e
Jamo dakiki mpogele

Dulua Kapate i mPue Yesu.

Pembangu nTadu ngkadago
Soa-soamo ri dayo
Topo jaga surodado
Molonco njo'u payamo
Mogilu ri tadulako
Ua raya maekamo
Se'i nayoro pembayo
Pau nagoliambamo
Benasoro-soro ntano
Yesu mepapamaramo
Sondomo sabi molanto
Menjoyomo Sangkewawa
Soamo sancuo ngapa
Lago pai talandasa
Mabarengko wawo mbana.
Mbe'imo kuse mbalanga
Dayunu mponka ri ra'a
Laki budo-budo mpada
Pindongo bemo palasa.
Ane nasabi mpamawa
Danaendo lambaranya
Ri binotu ngkoro Laa
Danapabala tombanya.

Ua ndarata ndaya wa'a ngkabosenya ri Pu'umBoto, tangara ndaya se'e, pai naka ndatujukamo tana da peari ntau se'e. Rantani wawa se'i mogalomo to Pu'umboto pai to

Salumaoge, anu mampearu lipu : Mayoa, Uelene, Pandayora.

Pandiri ntaninya :

Dulua Pampoana Pue Yesu.

Sadunia katolele
Towe intowea ndeme
Samaturu mangaepe
Wa'a mpapa wa'a nene
Anangodi pasimbente
Nepindua modandepo
Silo i nTomata ndeme
Nasindimo samalele
Betu'e tondo pebete
Rikasoyoa pomence
Bonco bimba ja belese
Ua wati mampaende
Raya ne simpanga sere
Sura magali bulere
Samba'a yondo mpelele
Sawi ri todawo lene
Potumangi bemo re'e
Jamo dakiki mpogele

Dulua Kapate i mPue Yesu.

Pembangu nTadu ngkadago
Soa-soamo ri dayo
Topo jaga surodado
Molonco njo'u payamo
Mogilu ri tadulako
Ua raya maekamo
Se'i nayoro pembayo
Pau nagoliambamo
Benasoro-soro ntano
Yesu mepapamaramo
Sondomo sabi molanto
Sabi manoto mpodago
Nakayosa ntoru dago
Kaju lanamo tapago
Yesu mompalakanamo
Sira teore takamo
Janji ndato'o mpodago
Tolino mompatokamo
Inosa magali ratamo
Saru ngkoro'a melawo
Linota se'i motando
Weluata da pusamo

Ne'e da talempi mawo
Tapangkoto sawi ando
Ami ta'ami mpodago
Ri Yesu tadu ngkadago

C. AIDO

Sangaya ngayu-ngayu ntau tu'a ri lemba **mPamona ince'e : mo Aido**. Pangawianaka lega se'i, tuama mototo pai **we'a. Linjabakanya re'e wo'u**. Ngayu aido ndapake ri susa wongkondaya. Paunya mombesili/mombesono ewa ledoni.

Pandirinya ewase'i:

Tuama :   Aido se'i kato'o
                              Ine papa kasangkompo
                              se'i kita sigurompo
                              lawinya mana'i bonto

We'a :   Mana'i ntu'a piamo
                              dataporewu mpodago
                              se'i kita mombepago
                              aido tapo pembayo

Sangkasae mpolega se'e ngayu mombesili-sili rantani ane mawilamo raya da mompalakamo mpodago ri ngayu-ngayu setu, rapanya ndato'o :

Tuama: Moga'aga'amo kita
                              ripanga njaya nto sina
                              ane tuwu i raginda
                              momberata sangkanipa

We'a :   Ngapa se'i da petompa
                              kita moga'a ncoroba
                              ane marate inosa
                              sangkanipa simpadopa

Ri kapusnya mpodago tuama pai we'a da mombesuaraki pai da mosangkalima nepa da mongayu sangkani-ngkani da nato'o:

Palakanata sudande
nggodi suncu enu ake
leli mata sape-sape
ja'ewa bemo da mate

Roo setu mombelapasakamo, da teburekamo tau.

D. MORAEGO.

Raego ince'e sangaya lega anu ma'ai napampowani ntu'ata. Raego se'e ndapake ane mosusa, mopawawa, bara susa anu da ndapokawongko pagonya ane sondo ja'i momberata, da

mombesale da moraego. Kaparinya lapi ntau wawase'i manoro bemo naincani bara injaa pu'unya ? Tuama da mototo pai we'a. Wuwunya anu lo'e da molegasi. Raego setu te sangkuja gaya ngayunya, ewance'e wo'u lengko mbiti ane ndabalisaka ngayunya, da tebalisaka linjanya, malulu wongku mpongayu. Pontepu'u moraego uyu wengi, ndato'oka: "Moseloa", paunya tearadua ngkomba. Mosu ntongo wengi ndasumpaka "Morarona". Ntaninya wo'u engko ngayunya, ewase'e wo'u linjanya. Mosu reme ndalimbaka wo'u "Mompengguru". Engko gayu tebalisaka wo'u pai linjanya. Ane marememo da ndasawani wo'u linjanya pai engko ngayunya, ndato'oka "Moento". Ntongonya napopowia ntau tu'a owi, anu mampaposuncu sura se'i ntongo nakita, nadonge ri paraoyo nta'u 1930-1935. Wawase'i bemo re'e anu mangampowia. I nce'emo karugi nto Pamona, ada ntu'a be'emo taincani, jamo mampariwawo lega anu mencua.

Moraego, ane malulu anu biasa tewianakanya, da manoto samba'a tuama da mampangalaka. Ane jelamo ri tempo anu lawi ndapakanotomo, nepa da nasabeka ntuama anu ntaninya. Ri oyonya anu manoto wo'u da mesabeka we'a, ince'e da sangkani-ngkani mpontepu'u. Ane wa'a ntu'ata anu lawi maincani mpodago, lese koju posuncunya, pagonya wa'a ntuama, ane mebuhehe manoro tekiwoi raya.

Mosintuwu, simbaja ana mPue, ince'e anu monco pai madago. Ane re'e posisala, ndapepali jaya da mampombeto'oka ndaparata kadago. Morasi tilino wawase'i anu tuwu malulu nuntu ngkatuwu. Dataundemo i Pue Ala i Yesu i Kerisitu pai Inosa anu magali anu mewali Toliwani ntolino anu maaya sira.

E. MONTANGGOLI

Montanggoli nce'e sangaya lega ntu'ata sindara roo momota, ndapowia sindara mpopadungku. Mopadungku uneki basanya: "dungku". Posokinya tanoana mpae, bara ratamo tanoana mpae. Mopadungku, ince'e mamposusaka bara mangantomu karata ntanoana mpae. Setumo pu'unya montanggoli da mampake noncu pai iyayu. Jaya ngkatewianakanya: Tatogo bara aopo tau. Pura-pura da mangkeniiyayu. Radua tauda mantandapaka iyayunya ri wobo noncu anu soa. Katudu iyayu ewa tau anu montiwani. Anu katatogo da mangantumpe/ mampapewali, anu ka'aopo katudu iyayunya podo ntesasambela malaa-laa. (Tau anu radua katudu iyayunya : tuk,tuk,tuk,tuk... ewance'e mpaliu, tau anu katatogo, tuk-tuk-tuk-tuk. Tau anu ka'aopo: Tuk--tuk--tuk ....ewance'e mpaliu).

Kasae mpolega setu sancuncu tau nte santongo jaa, nepa nasawani yunu anu ntaninya. Ungka ri karoo mopadungku, ndapowiapa te saoyo minggu, sambengi-sambengi, ane rieo tau motetala ri jamaa.

F. KAYORI.

EWAMBE'I ANE MOKAYORI ?

Kayori biasa ndato'o 4 njaya. Basa Pamonanya, malulu ndato'o aopo ngkomba. Ane mantapoli kayori, mau rede ua podo aopo njaya paikanya tangara ndaya marate. Kapusa mpau ri tandonya mpodago pai lengko anu karadua ungka ri tandonya da singkono. Rapanya lengko anu kapusanya mpodao "a", lengko anu karadua ungka ri tandonya "i", dawaince'e se'e anu jaya karadua rata ka aopo. Peolemo conto ri wawonya se'i. Rapanya nomor 12, ane re'e kayori anu ewa se'i kateto'onnya :

Poili ngkoro kodina
Lai babanya magula.

Pau se'i bemonco. Ri kapusanya paka "a". Paikanya lengko anu karadua ungka ri tandonya besingkono, maka jaya ka'isa "i" - "a". Anu karadua "u" - "a".
Kayori ntau Sangkatuwu.

1. Dinggoe dunde maino
dakuyoukamo siko
Bara da pande aido
Ronda ngkoroku ri lino.

Posokinya.

Oni ngangaku/tangara ndayaku kugarata ri siko boi da mabuya rayamu da tamoyunu ri lino se'i.

2. Gontu kubasa moledo
bara da mooni tengko
ane monco tende lero.
moronda matia eo

Posokinya.

Tangara ndayaku ja kupeto'oka ngkabongo tuarapa danusabe (oni tengko) posokinya morasi, ane madago pancabe pauku ua da jaji moronda.

3. Wurake madolidisa
mampelawo i Raginda
Ande guru jamo si'a
boi bare'e siwia.

Posokinya.

Gorimo pauku ungka ri rayaku manto'oka siko mawoku podo si'a kupomapari tau tu'a boi besintuwu.

4. Ponona'u pongginawa
ri dulungi mpandewaka
I onde ri tangandawa
Nakadantu ndati ngapa.

Posokinya.

Pepewoloka mpodago katuwu anu liu pai nepa darata Talele ndaya mpodago dataparata kadagonya.

5. Yaku jame'i'inondo
Se'e ri landea ndopo
pandesa mana'i bonto
Yosa nupangantaropo.

Posokinya.

Yaku tau anu kapuru raya tuwu mapari. Ua kapuru ndayamu mampeole katuwuku damombesorepaka ri katuwuta anu darata.

6. Lesenca nupa'oluwu

rante i bate manuru
jamo si'a ande guru
boi bare'e sintuwu.

Posokinya.

Madolidi kojo nupantepu'u pau nakadago mporante ndayata jamo si'a kaparinya tau tu'a boi besintuwu.

7. Alusu pondodo nCina
Silelemo kasiwia
Ande guru jamo si'a
boi bare'e siwia.

Posokinya.

Gorimo pauku ungka ri rayaku manto'oka siko mawoku podo si'a kupomapari tau tu'a boi besintuwu.

Pandiri Ngkayori kamaradeka lemba Indonesia pai pewongga ncambawo lino.

1. Poduangata ri lango
ole-oleka mpodago
mau ropo buya wawo
jurumudi da magajo

Posokinya.

Kita to Indonesia maradekamo pai mariapa salemporinya rirayanya/sambalikunya. Mau maria pesalempori, jamo to poparenta da malinjabaka songka.

2. Ma'i balumba ri puri
da mamoso ri dulungi
Pakapande juru mudi
da mampile wose guli.

Posokinya.

Mau re'e salempori ri raya Negarata. Jamo to poparenta da lo'e-lo'enya manini Negarata.

3. Wosemo duanga lako
Ua teposumombamo
panawara pakadago
Labua yosa-yosamo.

Posokinya.

Tero'onya maradekamo, kita jamo da mombangunaka somba anu da mangkeni katuwuta nce'e kasintuwu danaka kita da'uono. Re'e pangkoni, madonde, mosikola, da rodo rayata.

4. Ropo nyamo sompaoge
wose ne siore tote
ole yosamo sambote
labua dakatowote.

Posokinya.

Mau maria pesalempori ne'e podo simbente manto'o rayanya. Jamo da simpanse raya mawangu Negarata da nakatarata anu tapomata-mata.

5. Nemaingu mantarawe
mau ngoyu moncoa'e
Ndate kuncu moncolae
mono da dantu ri ndare.

Posokinya.

Ne'e bata rayata mau sondo pepa merampe Ndate Pueta da manini katuwuta. Korota darata ri kadagonya.

6. Leli mata sape-sape
wawo buyu pai tampe
moronda ane simpanse
matianya da tapake.

Posokinya.

Tapeolemo tana Indonesia ri buyu ri tampe/rato ane sintuwu raya da mampongaleka maka wuanyu kita anu da mampake ri katuwuta.

7. Wawo buyu pai rato
betaoli batasaro
jakapande nToru dago
Runduenya tapotamo.

Posokinya.

Buyu pai rato Ndawai i mPue yangi ri toline Podo puru mPue Sindate, wua ntetalata tapotamo ungka ri tana, ue, yopo.

8. Ne'e lingu ri lambara
Mau sigalomo basa
lo'e-lo'e titimama
taposiwagi budaya.

Posokinya.

Kita to Indonesia lawi ri tana ue kare'e wa'a ntu'ata. Mau maria tau rata, takitamo posisala ada/budaya pai kita da lo'e-lo'e da timama ri adata pai ne'e talapa budaya ntu'ata.

9. Leli matamo dunia
Sampoyondo sampotida
Ua resinya siwia
Sampombelemi tarima.

Posokinya.

Takitamo wa'a lino (santananya) pai taunya anu tapogaloka. Mbe'i anu sintuwu pai kita nce'e taposintuwuka mpodago.

10. Potiana kuncu ndate
bendalai mancolae
ane maigu tarawe
lino podo tabebabe.

Posokinya.

Kapuru ndaya mPue ri tolino siwia-wia; tana, ue, yopo pai wa'a mpinamuya, pinatuwu re'e sangka. Paikanya ane betaponggaleka, ngaya-ngayanya se'e podo da takita.

11. Pondolu i nTarombita
mampelawo maradika
mebo'a Indonesia
budaya tapo'ajima.

Posokinya.

Ua teledemo punguta ungka ri tadulakota ri lemba Indonesia manganini kita montepu'u damombangunaka lembata. Ewa gaunya bunga, se'i mebo'amo. Budaya ntu'ata anu da tapapewali tondosa nce'e kasinjuyu/tuwu siwagi.

12. Mau maragi dunia
ne tekalelue kita
podulua mPancasila
Tondosa anu ka'isa.

Posokinya.

Mau marambamo katuwuta ri dunia ne'e boi tekalinga kita wa'a ntolino ua Pancasila mata njaya nto Indonesia, tondosa anu ka'isa. Pue anu makuasa, mapuru, manini kita ne'e tekalinga.

13. Sila anu karadua
marangki kasiujuta
togongi sondo potunda
podo samba'a tadunya.

Posokinya.

Sila anu karadua mampakatongawa, mau mpengaya-ngaya basa, budaya, ada togongi pearita moncowu paikanya ua samba'a-mba'a topoparentata da tapasiwiamo ada, pai da mombepomawo/mombetirimai ri katuwuta.

14. Sila anu katatogo
nce'e wo'u taponono
sintuwu pakaroso
dunia mantaropo.

Posokinya.

Sila anu katatogo ma'iowaka kita to Indonesia tuwu da siuju-uju, ne'e saru-saru tebureka.

15. Ole sila ka'aopo
takekeni mpakaroso
wa'a bonto sarunggoro

da manini tau sondo.

Posokinya.

Kita wa'a ntau sondo/palili re'e to poparenta anu da manini ri jaya anu monco pai mayoa, bara ri pogombo njaumo wa'a saru ngkorota.

16. Sila anu ka'alima
janji ndato'oka kita
ri lemba Indonesia
bendageli da mantila.

Posokinya.

Ri sila anu ka'alima, manto'oka kita ewambe'i jaya ngkatuwu. Toponcongka pai tau ndasongka pura-pura da monggale malulu tetalanya sangaya-sangaya tila mpombangunaka ri Indonesia. Ne'e re'e podo mopea-pea bara podo tumunda mampopea dagonya.

17. Samaturu dasiwia
Pura-pura da ndaimba
nakayonto mpowatinya
kekeni pakaintika.

Posokinya.

Siwia pai anu ka sampuyu aono.

G. LEDONI/PANTUN.

Ledoni kamonconya siwia pai kayori. Podo posisalanya ri basanya. Ane ledoni anu nato'o ledoni liu tarata ndaya posokinya. Maka basanya mayoa pai bemayombu. Pandirinya ane ledoni :

Koromu setu sudara
Leko-leko mebambara
mbe'i beda mawo raya
nggodi matia salaka.

Koromu setu tua'i
Nggodi matia kam~gi
gorinya kupampowani
tamoyunu tudu nanggi.

Posisala Katewianaka Kayori pai Ledoni

Ane mokayori da mototo tuama pai we'a. Paikanya linjanya besiwia pai tau moledoni.

a. Kayori:

Ane ndapake da ndapelinjaka da re'e wobo ngkayori pai dare'e papusa wobo. Rapanya ndato'o: Danapanggalaka samba'a tau riunya.

Wobo: I Yonggu nte tende-tende
Nditende-tende mpodago

Nakasondo mampomawo
I Yonggu nte tende-tende
Limbo penjoyo garanggo
Kate konomo ndisango
I Yonggu nte tende-tende.

Kapusa mbobo: Danaka ne'e tetende
pakapande mampaende.

We'a da mancabeka ane ruangkanimo nato'o ntuama uneki ngkayori se'e anu radua njaya. (Nditende-tende mpodago - Nakasondo mampomawo). Da nawali nto'o mbe'a kayori ri wawonya se'i pai nggedanya besiwia pai anu ntuama. Ane pusamo nangayu mbe'a ri jaya karadua, nasabeka wo'u ntuama montepu'u wo'u ri wobo ngkayori.

b. Moledoni:

Ane moledoni podo mombesili-sili ledoninya pai nggedanya da siwia-wia.

H. MOWAMBA / MOBOLINGONI.

Bolingoni paunya podo radua ngkomba, (2 bait). Ewa rapanya ndato'o:

Ane njau tonci dore,
Powotu dakupadonge.

Ri pau bolingoni re'e pau anu podo porapa. Ewa pau ri wawonya se'i "Tonci dore", podo rapa anu ndatunggai "tau".

Ane mepasambaka (mototo Sowala pai Ndagia). Paikanya bolingoni setu da mombekekeni. Posokinya nunjaa anu nato'o "ncowala" da natima "Ndagia". Sowala pai Ndagia bemaya ndaponcaru ngkoroka. Damobolingoni Sawala ewa se'i:

a.   Mekutana i Doopo
Bara roomo moomo

Mekutana i Radondi
Bara roomo mangkoni.

Ane beronga re'e mesono danapebooka wo'u ewa se'i;

b.   Ane njau tonci dore
powotu daku padonge

Tonci dore ane njau
Nusili oni ngangaku.

Damesono Ndagia :

Tonci ri mbe'imo yau
Ri soma rata tumalu
I Tonci ungka ri mbe'i

Rata tumalu mawengi.

- c. Yaku jamo dewa Poa
Rata tumalu ri soma

Jamo dewa Poa yaku
Ri soma rata tumalu.

Damesono Ndagia :

Tumalu ane matowe
Ngayu nukeni mpepone

Tumalu keni mpesua
Se'i tokamo poluya.

Da meponemo tau anu rata pai wa'a yunu. Rodo potunda da mobolingoni Ndagia manto'o :

- d. Anaku i Sadiara
Njo'u mawawa limama

Anaku i Reo buja
Ako mawawa poluya.

Roo mamongo tondoka Sowala da mobolingoni nato'o

Ngisi ndabode mpembayo
Kusogigika tabako

Ngisi ndabode ncalaka
Kusogigika pamama.

Mesono I Ndagia:

- e. Ndagia da mekutana
ua roo molimama

Ndagia se'i mesono
Ua roomo mamongo.

Mesono I Sowala :

Roomo kami mamongo
Dungka lango da kuto'o

Kami roo molimama
Dungka lango da kubasa.

Mesono i Ndagia:

- f. Sura mpobuja nubasa
Nakanoto lai raya.

Mesono i Sowala:

Pobuja danaka ramba
Kita da simbua mata.

Ane ewa se'imo panto'o Sowala da nda'urusimo potunda ri raya banua maka da sondo tau. Sowala pai Ndagia da ne'e mombelawa gaga. Sowala pai Ndagia samba'a-samba'a da naaweri "mpongawanya", maka i nce'e anu da mantapoli bolingoni setu. Pepapasangke se'e simbente manto'o towe, ogu neaya, ewa tau motengea, pai malai ri tana ntau, maimba-imba anu ndakita, we'a da meoasi, tuama da mancono.

Ri karoonya ndapasilolongani potunda ntau ri banua setu da mobolingonimo:

Sowala: Kita simbua matamo
da kaledemo kamawo.

Ndagia: Mawomu nulede se'e
tonci mbe'i napaende

I. MOTAROE.

Sanjayapa jaya mpobolingoni ntau tu'a to'onya "Motaroe". Anu motaroe se'i nce'e samba'a ngalita pai samba'a ana we'a anu darayanya da mombeincani paikanya banya posokinya da mombeporongoka. Tau se'e podo ewa jaya mpompasimbaju danapaincani mpodago ogu ndaya samba'a-samba'a. Nce'e se'e mobolingoni, pai ripurinya pobolingoni setu podo motaroe, tanda mpombeendo-endo bara pombeincaninya.

Anu tuama damampare'eka Ndagia santapi bate (lipa) pai handu/lenco. Anu we'a damawaika Sowala ali, boru, tambanguni.

Se'i sakodi limbayo mpotaroe.

Sowala: Setu njai tonci dore
da kupangalede towe

Ndagia: Ane towe betowewe
Simpande kita moende.

Sowala: Moende kita simpande
ri lino tudu torate.

Ndagia: Kita ntongopa ri lino
tana mbe'i takalindo.

Sowala: Dakalindo ntanoana
Koi da taleli mata.

- Ndagia: Leli mata papowawo
Wawo buyu pai rato.
- Sowala: Buyu lawa ntapeole
jamo limu monce-monce.
- Ndagia: Kupeole lawa-lawa
se'e njai yombe mb~na.
- Sowala: Wana pai napoyombe
napoliu-liu ntowe.
- Ndagia: Towe takeni mpaliu
Ne'e podo ewa limu
- Sowala: Ewa limu moyayono
paya nawui ntimboro
- Ndagia: Ewa limu ndati wana
moligou lai raya
- Sowala: Poligounya ri raya
taroe datajaramba
- Ndagia: Motungko taroe lele
njai yombe mbana se'e
- Sowala: Motungko taroe lala
se'e njai yombe mbana.
- Ndagia: Taroe ne'e nuwaro
po'usi mpombepomawo.

XI. PAREWA NTAU TU'A I OWI

A. PAREWA MPONDODO .

1. Totua : Kaju ndata'a karatenya sandopo ndapakalori mpodago ne'e lene wawonya.
2. Ike : a. Uyu mpapake ike mpombayowo.
b. Ike mpotanu.
c. Ike mponcongi.
(Anu ndapowia ike, watu maeta anu mapeni. Tokonya lauro maliogu ewa ogu mpatolo. Ri aranya momberata, ndadikaka dopi ndauju ri tandonya pai ri ara ikenya. Ane roomo ndasongi, ndapoai nakamangau nepandapake parewa anu katatogo).
3. Pombobaki: Inodo setu ndalupi mpodago, ndapasilonto ri to'tu'a, nepa mombobaki. Tangaranya naka ma'alusu.

TOTORAKANYA :

Pela ngkaju anu biasa ndapowia inodo, kaju ambo, umayo. Pela ngkaju setu ndatima pai wotonya, karatenya teasandopo. Ndatai ungka ri yoyonya tudu ri pu'unya ndapakayoa mpodago; roo setu pela eonya ndalenu. Ane roomo ndapowia ndakaria, da ndalupi/ndakoyuyu ungka ri tandonya jela ri tandonya nepa da ndaluwa nakamayusa. Roo ndaluwa ndawera nakakonco. Ane maranindimo da ndawayowomo ntea samba'a naka mabini. Ane puramo ndawayowo, ndalupi ntea samba'a, ndapatapi nepa ndapuju mapia-pianya, ndadika tesambengi-radua mbengi. Roo setu da ndadodo wo'u mampake ike mpontanu, nteasantake. Pura ndadodo nteasantake da ndapapomberatamo (ndapapotengi) anu ka 1,2,3 rantani pura. Mokaamo pokentanya, ndalupi wo'u da ndapuju wo'u ndadika sambengi. Bangke reme ndapakemo ike mponcongi (c). Inodo anu mabinimo setu ndayuyu sampole nepa ndadodo nteasampole, ndapapo mbeencu-encu yuyunya rantani pusa. Ri ndapasongi setu da ndawebu-webu ka ue maranindi, nakasingkiki kakumbanya bara kanipinya. Ane roomo da ndawera ri raya banua rantani mangau, nepa ndabobaki. (Peole totoraka ri wawonya). Inodo setu ndapowia rengko ntu'ata i owi. Danakamaroso ndapake, inodo se'e da ndalimbi/ndaula. Limbinya ane ndapotali da alomi. Wua alomi da ndaunju ri ue nepa ndaulaka. Anu da ndapolemba/baju ndaulaka ula. Ane tau mondodo da ndapowia kandepi tepatani, lairiamo da potetala ntau anu mondodo saeo-saeo. To'o ngkandepi se'e : "Pondodoa".

B. PAREWA MPOSUSA RI POGAWE (ANU UMONI).

- Dinggoe
- Geso-geso
- Ganda
- Karatu
- Euburoo
- Tawa-tawa
- Anu napake ntau motaro
- Langke
- Tinampa
- Sanggori
- So'i.

C. PAREWA MPO'IWALI.

- Kayai
- Tawala
- Sorongi = Tawala yu'a ede.
- Gopu = Woyo marate anu ndabolo (mampake mata ncopu)
- Toki = Tamba ndapadika mata ncopu.
- Waki = Tamba waru ncopu.
- Pelaimanu = Tawala anu marate matanya.
- Kantawire = Kanta ndapowia ungka ri tobalo ndaso'i
- Tarakolo = Panaguntu bangke.
- Kanta
- Penai = Labu marate anu ndapake mo'iwali.
- Pangko nto'usu = Penai anu kodi sakodi ta'anya.
- Tanggerahi = Tawala yu'a labu.

- Matampuku = Panaguntu.
- Maloso = Panaguntu anu mebusi sangkani njo'u pelurunya.
- Pa~urasa = Siwia pai maloso.
- Sanggori = Kanta mbo'o.

D. PAREWA ANU NDAPAKE RI BANUA.

- Bungge.
- Dompipi.
- Takutonde = Tampa teula.
- Tongka = Tampa ntabako.
- Duli duli = tampa ntabako anu ndakeni-keni.
- Batili = Tabo tambaga.
- Palangka = Dula tambaga anu ndawoti.
- Paja = Dula lauro.
- Pangisa = Tabo mpanginu tabo ngkayuku.
- Kurutani = Bingka anu ndapujuka ronto te sampuyu ngaya.
- Pepe = Parewa ntadunya ri pomota.
- Kapii = Tampa mbea , tole ~daena.
- Kamboko = Tampa mpawunca toliti mpae ri pomota.
- Sumpa = Tampa wea.
- Pasoyo = Woyo sayae ndapadika wea (ndatutuwi).
- Okota = Lauro ndaena potunda kura tana.
- Tiriu = Woyo nda-hira-hira pampoi tabako.
- Taru = Poncayawa pae ri topo ane montapa (bomba-ndaena.)
- Kurutani
- Watutu/dueu
- Bingka oniwo.
- Bingka ndasimpi.
- Kande
- Tempa
- Tongga
- Takea/dapo
- Pamuna
- Bingke londe
- Bako-bako

XII. LOBO.

Ri lembe mPamona i owi salemba-salemba ewa rapanya ri Lage, Pebato, Wingke mPoso, Onda'e, Lamusa, Palande pai lembe anu ntaninya, paka dare'e lobo. Salemba-salemba da mawangu Lobo. Yowenya. Ane re'e susa anu bangke (mogawe), njairia da katepasambaka ntau, bara palili ri lembe setu. Lobo setu nepa da ndapake sangadi da mogawe.

1. Ewa rapanya "Susa mpopeleleka" (susa maruru wuku ntau mate anu tepoga'a kare'e ngkapate owi, ndapasambaka mpodago da ndadika ri kumapa).
2. Pogawe mangaendoka penangi ungka ri iwali anu mojampa ri lembe mPamona. Mampatongawa kasintuwu mengaewa wa'a ntau anu mojampa/mangguraru ri lembe mPamona.

Mangawangu Lobo banya podo saru-saru, maka da bangke po ta'anya, pai parewanya paka kaju bose anu da ndata'a. Tau salemba setu da sintuwu ntuwu kojo raya pai merapi pelae ri ungka ri tengi lipu. Mowuya-wuya nepa da roo. Katewangunaka nu lobo gorimo ngkakodinya +/- 20 x 20 ndopo. Lobo se'e da nda nonoi. Kalangkati nono sawi ri joia +/- 3 ndopo. Ane ka bininya pai karatenya 20 x 20 ndopo, nononya da aono jure (6x6 = 36-1 nono mpancu'u). Podo nono mpancu'u anu ri tongonya mpodago, ince'e kaju anu da bangke, tubu yonconya +/- da te sanciku yabi bara te radua njanga. Nono mpancu'u setu da sangkaju-ngkaju +/- te papitu ndopo. Nono anu sangkaju setu, tatogo ngaya to'onya, malulu ka tedika-nakanya.

Ungka ri tana sawi ri joia ndato'oka "Nono mpancu'u". Ungka ri wawo njoia sawi ri paladuru, to'onya "Tisalalo". Ungka ri paladuru sawi ri wumbu to'onya "Tumampu". Ri Tumampu setu da ndapakakodikamo kateta'anya. Katudu mpombekentanya, nono mpancu'u, anu da mangancu'u parantongo. Tisalalo, ince'e anu masumparaka nono mpancu'u pai tumampu. Tisalalo se'e wotonya da ndawoti, ri pu'unya da ndapadika dopi ncareko (dopi ncareko katepowianya da maliogu ewa tuda ala). Ri dopi ncareko setu da pebao ane mosusa (mogawe). Kasawinya ri wumbu, ince'emo tumampu

Mebao posokinya montonaa. Tau anu da mebao setu ndapilisi anu da mayui inosanya. Ane masae napanteyui, posokinya wa'a ntau anu ri lemba setu da mayui inosanya (bara da masae tinuwunya).

Ri tumampu da ndapadika ngaya mparewa mpo'iwali anu ndata'a ungka ri kaju; ewa kanta, penai,tawala, sopu pai anu ntaninya. Pagonya ane manga'e pai re'e wo'o iwali ndale'o, wo'o iwali setu anu da ndaloeka ri tumampu, incetumo anu da ndagia-giati ri pogawe setu. Ngayu mpegiati i owi, ua tu'ata mo'iwali pai to Kinadu ewase'i kateto'onya :

Anawe'a nto Kinadu
da takawongkoka yau
Ndate langkaku wowaju
da poyue mpa'amu.

Tau anu nepa sangkatuwu wawase'i malaamo anu mangaincani pota'a lobo. Ince'e pu'unya painaka wawase'i ndapepalisi ri wa'a bonto ri lemba mPamona anu mangaincanija ewambe'i pota'a Lobo ntau tu'ata i piamo, da napaincani muni wa'a ntau sangkatuwu.

Pota'a ngkatepowia Lobo.

Ewamo anu ndato'o ri wawonya, ane kabangkenya da 20 x 20 ndopo mogopa aopo, gorimo ngkakodinya.

Rindinya da sape-sape, paikanya sangaya-ngaya da re'e tukenya. Ri sambaliku rindi da re'e joia sape-sape anu kabininya +/- sandopo. To'o njoianya setu "dopi mpekire". Ri dopi mpekire setu da kasawi eja. Eja lobo banya sa'upana bara kaju ahu ndatuka paikanya kaju anu ndabala (balamba) ndapowia ewa po raya duanga paikanya bare'e mayombu gaga. Ri pobalambanya setu da ndapampataka dopi anu da kasompe mpaya'a. Ungka ri rindi tondo rayanya sape-sape anu siwia kalenanya pai dopi mpekire, kabininya da +/- sandopo pai sanciku jpia se'i to'onya "Patasi mPoende".

Ungka ri wiwi patasi mpoende joianya da lauka. Potukanya pai patasi mpoende kira-kira da sanciku. Mewali da lauka tondo ri tongonya. Joia setu yowenya da ndapake mebao. Maka lai joia setumo da kare'e ntau mokaratu, mebao, pai wa'a ntau anu bemo soa motunda ri dopi mpekire. Banya manto'o patasi mpoende, maka patasi mpoende ince'e da tampa da poende bara tau anu motaro. Kalangkati rindi +/- radua ndopo.

POTINETE NGKATUWU NTO LONGKEA PAI WA'A NGKATEPEWALI NTO LONGKEA I OWI

Ua rampu Longkea se'i tau mencua ri tana Poso se'i nepa montepu'u da mombeincani pai mogalo ri raya ngkatuwu, ua mewalimo tau singkanduru pai sambaka-mbakamo lemba; wa'a ngkatedikanaka anu mewali, pai pombetubunaka anu mebeta ri oyo nto Longkea se'e. Katongawanya :

1. Tana anu da ndapojamaa ndaoli ri tumpu ntana anu ndarata. Samba'a tau ndawaika tumpu ntana: Tuama to'onya i Podou. Tana anu ndaoli se'e anu nasabi ngkaraja ri Lamusa piamo, ungka ri wawo Longkea malulu/maleli rano tondo pebeta rata ri tando nCibuke. Tando nCibuke sambira ntando Bolo/tando mPinti tondo ri suo nCampune wawase'i. Kawaindekunya ri wana mpotimali-mali rata ri buyu ngKapara. Buyu ngKapara anu maoyoti wana ri untu Uekawa untu koro nColonca pai samkira buyu (rato Masewe).
2. Ua teranga-ranganimo tau, ndaoli wo'u tana ungka ri tando nCibuke rata ri Ue Boo (mosu ri Peura wawase'i). Samba'a wo'u tau anu ndawai ri ndapamporiyoti pombepo'iwalisi nto Bada da maungku wawo Benua. Ua mampomawo da nakane'emo pombepanga'esi ndapowia pototowi. Ngkaita piamo (TalunoE). Mawai tau samba'a ri to Bada, (we'a to'onya i Dori) pai janji bemo da ma'i-ma'i mojampa. Tombo ngkaita se'e, nce'emo tana anu teto'o ri wawonya se'i.

Ungka ri pesuwumo ri tamungku Longkea, tetila-tilamo da kare'e ntau tu'a nto Longkea ri wawo mPembasa, ndapapoto'o: "Lalambatu". I ngkai TalunoE saga'a mabaresi boya ri wawo nTabango anu ndadika da mantau tu'ani i ngkai "Santule".

Sambaka wo'u boya ndabaresi ri Gopu. Tadulako njairia ndapatongko wo'u i ngkai Tantobodu, pai ngkai "Podode" pompeindoa i Taneoparigi. Sambakapa wo'u boya ri "Tandobuyu". Anu mewali kabosenya njairia i ngkai to'oa : "Sanggabaro" biasa ndalantika ngkai Janggo pai ngkai Pamona. Nepa re'e wo'u boya sambaka ri Sampune anu ndapatongko i ngkai TalunoE da manini wa'a ntau i ngkai anu mampoto'o : "Mambe" pai i ngkai "Ponangge".

Wa'a boya se'i mosuncu katedikanakanya banya sangkani mpembangu. Samba'a-samba'a boya gorimo ngkasondonya uyu-uyunya te aono ncombori. Ri boyamo se'i pojene pai naka teranga-ranganimo tau. Pai mau patesambakaka kare'e, ane re'e susa ndaya bara susa njaa anu da mewali da mombedonge pai da mombedadu ri mbe'i kare'e mposusa.

Bepandaendo-endo da karata nto Ealanda, tau tu'ata piamo lawi moajo-ajomo ri sambote (tando Dumalanga) ua da mantunggai da momeka bungu. Banya bara bere'e bungu ri rano tondo Timur paikanya lawi ndatunggai da mampepeole tana ri sambote. Rantani mombeincanimo tau tu'ata se'e pai wa'a ngkabosenya ri Uduncii. (Lipu ntu'a nto Taipa wawa se'i). Kabosenya ri Uduncii tempo setu anu mampoto'o : "Sowolino".

I owi pojamaa wa'a ntu'ata sambela mojamaa mboto. Bepa ndaincani molida. Santa'u-santa'u melimba-limba pojamaa. Samalele ewance'e, banya podo sancuo ntana.

Ua poajo-ajo ri sambote ndano se'e re'emo samba'a ngkaita ungka ri Longkea, koroa pindongo be madolidi se'i koroa ke palancinga (bugisi maeta) to'oa...? pompeindo ngkai Bangkama. Re'e ndaole-ole samba'a anawe'a ri Uduncii kabosenya, re'amo raya i ngkai Bangkama da mamporongu. Ana we'a se'i se'e teimba tau baraka. Ndapompauka i ngkai Bangkama, ane mabuya rayanya da ndaporongo i ngkai Bangkama setu.

Da ndato'o mpayoa mbe'a setu bendapoyo bewo'u ndataha maka ndaincani mpodago ngkai

Bangkama se'i kabosenya pai nakatonggoi ntau, se'i katebambarinya i ngkai se'e tau baraka.

Nce'e painaka ndato'o i anawe'a se'i ewance'i : Kupokono da mampolangkai siko, paikanya dakupangkita kabarakamu, powiaka kita jamaa ungka ri Tando ngKolowo jela ri Tamadue sawi ri wawo buyu mPada Marari da nuawuti pai da nutowoni ri raya anu saeaja. Tangara ndaya i ntu'a se'e lawi bedanakoto ntolino da mampongaleka maka kabangke ntana anu ndatuju setu ane panto'o wawase'i, kira-kira aono mpuyu h.a. Pompau setu uyu wengi. I ngkai setu podo monjii-njii pai ri suara ntau sondo pompau i ntu'a se'e.

Puramo pompasimbaju tepujaamo tau da yoresimo. Ntanoka i ngkai Bangkama setu, ndapebomo wa'a toringka (angga) anu lawi ndapombeincanika merapi tulungi da mampelae sira da moawu, monowo ri wengi setu se'e. Tau toline bere'e maincani nunjaa mewali ri wengi setu.

Ri kabangke ndeme jingki raya ntau maka yopo ri apa Mpada Marari tebolesakamo wata, roo ndaawuti, roo ndatowoni. Mombepeoasimo tau, njaa, isea anu mampowia setu. Wa'a ntau anu maincani pai madonge pompau i ntu'a ri uyu wengi setu, mondodomo raya. Nato'o wa'a ntau : Sangaya-ngaya i Bangkama anu monggale se'i. Manoro baraka kojo tau setu. Ane i tu'a se'i, butu ndakita pai ndadonge pompau ntau, jamo mampepewoloka ewambe'i wo'u jaya dakuparenggo nakane'e mewali da mamporongo yaku tau setu.

Mangaumo wata ntura, ndatunjumo; ua pekoni apu singkiki kojo bemore'e anu da ndakuasi. Tau mompatokamo da molanggo bangkereme da mompaho. Jamaa setu banyamo podo i tu'a setu anu da motumpu ua bangke ndapotilamo pai wa'a ngkasangkompo.

Ri wengi mpolanggo, njau wo'u i ngkai Bangkama. I tu'a setu jamo monawa-nawa ewampe'i jaya da nakane'e mewali da morongo tau se'e. Manoro marika raya manawa-nawa i ngkai Bangkama se'i, mau re'emo tanda anu ndapojingki ndapatongawa. Ri wengi mpokaliwongi setu, moncongka wo'u i tu'a setu ndato'o: Sangkanipa kuperapi da nutuju kabarakamu setu. Se'i tinii lo'u sangku ue lai rano silau, keni wai ma'i ri wawo buyu/ngkandepo se'i. Wa'a ntau anu madonge benge rayanya manawa-nawa. Maka buyu ma'ai kalawanya pai katindonya kira-kira samba'a sancowu ndopo.

Paikanya i ngkai Bangkama setu, ndatima tinii. Mobalungke malengi-lengi tesaoyo moencu lai woto maka ane tekarakoo da tetaduli. Wa'a ntau jamo malulu mata pindongo i ngkai se'e. Jela ri rano ndasanku ue ri tinii, ndakeni mpolonco mandake benasoro-soro ntau pai i tu'a se'e, setumo i ngkai mangkeni ue ri tinii ntongo buke-buke ue, neapayalimo ri balangi.

Wa'a ntau ma'aimo kabenge ndayanya pai ma'aimo kaeka ndayanya mangkita pewalinya setu. Paikanya i tu'a setu mampepali jaya ewambe'i da nakamate ncoroba i ngkai Bangkama se'i pindongo. Masaemo kawenginya da mangkonimo wa'a ntau. Ua i owi bepare'e silo ane mawengi podo mamposilo apu ndatawui ri soma. I ngkai se'i pindongo ndapapotunda i ntu'a ri kalawa apu kono ri kawengi-wenginya. Ntanoka i tu'a setu re'emo nawa-nawa ja'a ndapowia. Sindara mpangkoni ndawaikamo i ngkai ue ula da ndainu. Benaincani wa'a ntau anu ri polanggo sstu, powia i ntu'a se'e. Tau ntongo mangkoni sa'e, i ngkai ndaolesaka monggaliowamo, bemadago mo'inoso maka wuroko teompomo ua ue ula mapuyu metakamo, bemasae pineongo matemo i ngkai se'e. Bangkereme bemewali mompaho ua da motau mate. Wata ngkoro i ngkai se'e barambe'imo napantana ntau pai nda'opo ne'e ndato'o-to'o ewambe'i pu'u ngkamate. Nato'o ntau se'e ane nadonge nja'inya da ma'i naungku kita.

Sambuyamo karoo mpotau mate i ngkai Bangkama setu, jelamo wo'u tau ungka ri Lalambatu da njo'u momeka. Jela ri Uduncii mekutana tau se'e bara ri mbe'i kare'e i ngkai Bangkama. Mesono tau ri lipu roomo ndadayo, maka nakono iu'a ncoroba mangkenimo kapura inosa langkai tu'a setu. Paikanya ua powia anu bemayoa tongawa engko anu maja'a. Pu'unya ewa se'i : Ua matemo i ngkai Bangkama se'e, re'e wo'u samba'a tuama anu lawi salipu-lipu pai tu'a setu, anu daranya mamporongo we'a setu. Paikanya benapojo mbe'a se'e. Ua benapojo mbe'a, ndadika-dikamo ri raya da mogilu ri to Longkea. Butu ndadonge ndapatempa wa'a nja'i mesambuni ungka ri wa'a ntau sondo, njo'u ndapasimbaju ri tau ungka ri sambote (to Longkea)

pu'u ngkapate i ngkai Bangkama setu. Butu ndadonge ntau se'e katewianakanya, mewalili ri Lalambatu, mogilu ri ngkai TalunoE pai kabosenya anu ri boya-boya. Ndasambaka i ngkai TaounoE wa'a ngkabosenya mogombo. Kabotu mpogombo, ndato'o i ngkai TalunoE komi da njo'u madadu kabosenya ri Uduncii. Ane benakoto mombayari powia ntau anu bemadago se'i da mo'iwali kita. Paikanya ane liu-liu kita da mopaungkumo, ne'epa ewaince'e. Maka ane kudonge powia setu banya nagombo, posokinya bemombeincani pai wa'a ngkabosenya powia ncamba'a tau. Ja ane lawi naposintuwui powia se'i da ndasalembai tau setu.

Malaimo kojo tau papitu suro da momberata pai wa'a ngkabosenya ri Uduncii. Butu nadonge ntau ri lipu dungkalango wa'a ncuro setu bemo ndapepalisi i ncema anu mampaincanika tau se'e kono kapate i ngkai Bangkama; Jamo ndato'o: Kami mangaku masalamo, sako kapate ngkabosenya se'e bemo kapapadongeka komi wa'a nja'i. Podo se'i pau da ndipetumbuka kabosenya ri Lalambatu; se'i limbo ungka ri koro nTaipa jela-jela ri pu'u buyu marari, nce'e pesumbo'o mami. Maka da kawai baula pindongo bere'e kami. Dakawai tau kami se'i makuramo puramo malai sampo. Ncetumo pau anu ndakeni rata ri ngkai TalunoE ri Lalambatu. Butu ndapatowotemo pau ungka ri Uduncii, mesono i ngkai TalunoE; ua lawi kita se'i njo'u-njo'u ri sambote madago wo'u, danaka re'emo jaya mpoajo-ajota ri sambote. Ewase'imo laolita/tuntuka limbo nto Longkea ri Taipa i owi.

PU'UNYA MOLIPU RI BUYU BARA RI TAMUNGKU

Banya podo to Longkea anu mampokono molipu ri wawo buyu i owi. Pura-pura ri lemba mPamona lipu ntau tu'ata se'e paka ri tamungku bara kare'e anu ndateka. Njaa pu'unya? Katuwu ntau tu'a owi maria kaparinya. Tau bemosintuwu/bemombetirinai anu ri lemba se'e. Ja tuwu mompetondoka, sangadi re'e jaya mpoja'i da mombeajo-ajo yau. Sakodi-sakodi mombepo'iwalisi. Ncetum pu'unya pai ndapampilisi da polipu ri wawo buyu (kandatekanya). Yowenya, ane re'e iwali rata, ntongo lawa-lawa da ndakitamo. Karadua ane mandake da mapari sakodi naepe iwali. Katatogo ane mandake mapari napampepali jaya da pesua. Paikanya ane ri kalenanya, sape-sape da pesua iwali pai napesaru-saru.

Ta'u 1890 ratamo Kumpania nto Balanda (surodado) anu napoyunu i ntu'a Fennema ; tua Fennema se'e mate malodongi ri tando nTolambo narumpa ropo marimbo (ropo dongi). To Pamona anu mampoyunu se'e tau tu'a ungka ri Wo'ontole (Buyumpondoli) kabosenya anu mampoto'o ... (Uma i Rehe). Kumpania anu mate ri tando nTolambo papitu tau. I tua Fennema i owi re'e paesanya ndadika ri panga njaya (kasimpunga) njaya ungka ri Poso-Tentena pai jaya anu da njo'u ri Ratodena. Uma i Rehe setu anu mampetujuka lipu Mungkudena.

Ta'u 1891 rata wo'u sancuncu surodado nto Balanda setu liu wo'u ri untu ndano, nce'emo anu mampetujuka lipu Kandela. Naungku nto Balanda lipu Kandela se'e. Kabosenya ri wawo ngKandela to'oa i Palolo pompeindoa i Tampaya'u. Maroso bente ri wawo ngKandela. Ri jaya ungka ri rato ma'ai katindonya. Po'akala ntau ri wawo ngKandela setu ndatakamo watu maliogu anu bangke ri wobo bente. Panto'o ndaya ane re'emo surodado mandake ga'a ntongomo ri wobo da ndarantasi pou mbatu setu nakatetaduli napaposanggarao (napowailiu maupiti) tau (surodado) setu. Ri wiwi njaya ndata'aka ampa, tanggara ndaya ane merenggo da kono ampa. Mosu ri pu'u bente, re'e nunu sandampu, paikanya monawa-nawa wa'a ntau ri raya lipu beda nataha da mepone ri nunu setu maka re'e uani 7 (papitu ntingku).

Ntanoka ri karata ncurodado mandakemo kojo ri jaya anu mara-mara se'e. Nakita ampa maria ri wiwi njaya nawutusi. Mosu ri pu'u nunu mebiasi metatondo ri pu'u nunu. Napeole madago ea pepone ndeki tuwa nunu maka ungka ri tuwa nunu tongawa raya lipu. Napanto woto nunu setu. Anu ndato'oka ndapanto ndadikaka paku marate ri woto nunu. Bemaeka raya ncurodado ri uani maka baju, salana, ayapa makumba. Motalupa witi mampake wewesi mbiti jela-jela ri wukotu ; pale ndawuncaka goro ; ri lio mopadoma pai mosongko waja. Pangkita

numata-mata pepone ncurodado se'e, podo ndapogeleka, ndakesa, nato'o ntau se'e da nariu ncengu uani. Jasawi ri tuwa nunu wa'a ncurodado setu, pai mepanaguntumo sangkani njo'u. Ndapesawaki ungka ri raya lipu, paikanya panaguntu podo togo mpu'a. Bemasa'e puramo peluru. Anu ncuroda'o jamempone pebusinya. Mariamo tau kaju yombo. Re'emo santila surodado anu megolili mampepali jaya. Butu rata ri tondo pebeta naratamo jaya mpesua anu saru. Mesuamo surodado ngKumpania. Kadagonya mariamo tau ri raya lipu anu molonco ri yopo, we'a, anangodi, tau tu'a wo'u malaimo. Jamo tau makoje anu majagai i ngkai Tampayau anu njau ri raya lipu. Ane i ngkai Tampayau ndapanaguntu podo ndapogeleka, waince'e se'e nasayumo pai betinja. Paikanya nale'omo masoko. Napungu nepa nakeni ntau se'e ri Poso.

Ane lipu Lalambatu nakita ncurodado Balanda napeoasi ri mata njaya, paikanya mesono i ngkai ... lipu setu soamo puramo molonco taunya. Ntanoka lawi ndasambunika, maka lawi mokasangkomo pai ngkai TalunoE. Ngkai TalunoE mate ri ta'u 1895 (ta'u mpetudu). Wata ngkoro ndadayo ri wawo "Lalambatu". Rantani wawa se'i dayo ndapekamarasi santa'u-santa'u.

KARATA MPANDITA

Ta'u 1892, ratamo wa'a mPandita mangkeni Nuntu ngkatuwu. Pandita anu jela riu-riunya i tua N. Adriani, ua boba wo'o ndalanti nto Poso i tua Boba. To Poso anu melulu ri nuntu ngkatuwu, ince'e mokole ri Pebato Pp i Wunte.

Ri karata mPandita se'e ua ndaepe bere'e periso anu nakeni ntau se'e, butu re'e perapi nto Balanda da naka wa'a lipu anu ri buyu da metudu ri rato, montepu'umo melimbasi ri tana anu lene.

Ta'u 1893, rata wo'u i tua A.C. Kruyt pai tua pendeta P. Schoyt, biasa ndato'o : Pp Sinci. Tau/pandita tatogo se'i motetala sangkani-ngkani. Paikanya jaya mpotetala ntau se'e mosisala sakodi pantimosuki wa'a ntau ri tana Poso. Ua mainti ndapakekeni ada besaru-saru`wo'u ndasuaki. I tua A.C. Kruyt anu ndapegurui riu nce'e ewa mbe'i budaya ri lemba mPamona/Poso. I tua N.Adriani (tua Boba), anu ndapari-pari riunya nce'e maguru basa mPamona. I tua Pp Sinci (P. Shoyt), jamo meluluwaka. Tau tatogo se'i, ndatila da mampomberataka wa'a lemba anu ri Sulawesi ri Tongo. I tua Shoyt moleli ri Napu, Besoa, bada riu-riunya. I tua Kruyt pai N. Adriani mampotila lemba Lage, Pebato, Onda'e, Palande, Pu'umboto pai Wingke mPoso. Ri pelinja ntau tatogo setu bemomapari maka re'emo anu mesuamo Kerisitu nce'emo ndasongka mPapa i Wunte da mewali mata njaya. Wa'a lipu ntua', ua tau bepa metudu pura-pura ndadadu ndampompasimbajuka mpodago, da mantima raya wa'a ngkabosenya. I tua A.C. Kruyt ua ndakita wa'a ntau tu'a topamongo mewali ri palai-lai toka ndakeni-keni laumbe, ndatila-tilaka topamongo. I tua Boba sambela basa anu ndapari-pari mampeguru. Bepamasae karata ntau se'e ta'u 1893, i tua Boba tepakoro lo'emo mpodago ri basa Pamona. Banya podo ri pau mayoa, sako ndakayori, ndatengke, ndaincani mamposoki. Butu jukumo ndaliwuki banya podo lipu pai sako wawo ntana ndasuaki ndaincanimo to'o buyu, koro ue, rato ntana, rantani ndapowiamo ntau se'e turuki ntana (peta).

Ta'u 1893 montepu'umo tau metudu, pai bemore'e tau mombepo'iwalisi rodomo raya ntau. Ta'u 1894 puramo mpodago metudusi ri rato juku-juku lemba mPamona.

Pelinja ntau se'e setu maria kapepanya ndapomberataka maka wa'a ntau tu'a tongo bata-bata raya maendo karata wa'a ngkumpania mampo'iwalika tau tu'ata. Nce'e pu'unya wa'a mPandita mogombo mpodago pai Gubernur Jendral anu motunda ri Weltvreedeen bara i owi ndato'o Betawi lama anu re'e ri togongi Jawa tondo kasoyoa. Ane ri tana Jawa pesua Balanda ungka ri ta'u kira-kira 1500 (ta'u masehi).

Ta'u 1700 mosu jukumo Indonesia se'i naparenta Balanda i owi to'onya Hindia Belanda.

To Longkea petudu ungka ri lipu/boya ta'u 1905, mabaresi lipu ri rato nTala pompasambaka. Ta'u 1908-1909 melimba ri Songilo. Ta'u 1910 melimba ri Dulumai.

Pampelinjaka Nuntu ngkatuwu, mbe'i lemba anu mepo'inayamo liu-liu ndawangu sikola. Ta'u 1905 re'emo sikola ri Buyumbayau/Pebato ri Kasiguncu. Ta'u 1906 ndabuka wo'u ri Kuku. Ta'u 1908 maria mba'amo sakodi kare'e ncikola. Wa'a guru anu napeboo wa'a mPandita ungka ri Manado.

Ane nepa kumpania anu jela maria peewa wo'u anu mewali. Ri Napu re'e surodado mate mompuyu anu ndawawanaka ngkabosenya ri Napu: I Jaru to'oa, lantia biasa ndato'o uma i Soli. Ri Tentena re'e po'iwali gerilya anu ndanini i ngkai Tabatoki. Ri Mori ri Wawo re'e peewa anu ndawawanaka i Marundu.

POSUNCU LANTI POPARENTA DATU RI LUWU I OWI

Suncu Lanti :

1. Datu Luwu : Maroo-roo ri Langkanae ri Palopo, to'o ngkoro : "Andi Jemma."
2. Pajunge (saru ngkoro/wakil i datu) ri Luwu, motunda wo'u ri Palopo, to'o ngkoro: ...

Anu mancongko poparenta i Datu :

1. Mantari Penerangan : Opu Talesa (ri Palopo)
2. Mantari Perhubungan : Opu Patunru (ri Palopo)
3. Mantari Keamanan : Opu Balirante (ri Palopo)
4. Mantari Perekonomian: Opu Tomarilalang (ri Palopo)
5. Kantari Keuangan : Opu Canning (ri Palopo)
6. Matoa Bawa Lipu (Wali Kota) to'o ngkoro : Rakia (we'a) motunda ri Wotu.

Ane re'e tau anu da mangkeni/mawawa pePue ri Datu ri Palopo, ungka ri tengi Lembu mompasambaka riunya ri Lamusa maka ndatiria potunda Ngkaraja : Nepa da ndasongka ungka ri Lamusa tau anu da liu ri Selatan, pai jela ri Wotu da momberata riunya pai Matoa Bawa Lipu. Ane si'omo pai Matoa Bawa Lipu nepa da maya liu ri Palopo. Ane bemampoliu Matoa Bawa Lipu da mampomberataka kapepa bara pompeoasi anu sondo.

Te uki ri sura se'i santila katepewali i owi da napaincani wa'a mpamuda wawase'i ewambe'i katuwu ntu'a i owi.

POSUNCU POPARENTA BALANDA I OWI

Datunya Wilhelmina (perempuan) ri Amsterdam. Poparentanya juku-juku Indonesia se'i. Anu mangkekeni Gubernur Jendral motunda ri Betawi (wawase'i Jakarta). Hindia Belanda se'i ndatila te sangkuja Keresidenan bara Kegubernuran. Togongi Celebes (Sulawesi) tetila radua ntila. Tondo Selatan ungka ri buyu nTakolekaju, tondo Timur jela ri Bungku Tengah, tondo Barat jela ri koro ngkarama, ri selatan Makasar.

Anu nakekeni Gubernur motunda ri Makasar (Ujung Pandang). Tondo utara pura-pura rata Sangir-Talau mesua Keresidenan anu nakekeni i Residen motunda ri Manado. Keresidenan ndatila mewali Afdeling: Nakekeni asisten Residen. Afdeling Poso Asisten Resident (A.R) motunda ri Poso. Ungka ri Afdeling ndatila wo'u tesangkuja Onder Afdeling anu nakekeni Gezaghebber/Controleur. Ungka Onder Afdeling ndatila wo'u ri Landschap, bara tesangkuja ntila. Ane Landschap Poso ndakekeni Raja Poso: TALASA (mokole bangke). Landschap tetila wo'u tesangkuja Distrik, anu nakekeni witi mokole. (Distrik nce'e pompasambaka te sangkuja lipu). Salipu-salipu nakekeni Kepala Kampung.

Ewase'imo posuncu poparenta sindara tanata se'i nakuasai Datu ri Tana Balanda. Lagu kebangsaannya : "Wilhelmus dari Nassau".